

IPSoM-bulletin

2001/3

Verklaringen voor etnocentrisme. De rol van sociaal kapitaal, sociaal-economische onzekerheid, sociale integratie en gevoelens van discriminatie. Een verkenning.

Dirk Jacobs, Koen Abts, Karen Phalet, Marc Swyngedouw¹

Voorwoord

Dit stuk is het volledige rapport van de studie ‘verklaringen voor etnocentrisme’ dat op 19 april 2001 op de studiedag ‘Vlaanderen Gepeild!’ in het Vlaams Europees Congrescentrum te Brussel gepresenteerd werd. De administratie Planning en Statistiek van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap publiceerde zelf een (door hen) ingekorte versie in het congresboek. De integrale versie vindt u hier in dit IPSoM-bulletin. Het rapport kwam tot stand in het kader van project PBO98/KUB/58, ‘Longitudinale analyse van culturele waarden bij Vlamingen. Etnocentrisme, sociaal kapitaal, sociaal-economische onzekerheid en gevoelens van discriminatie’. Het onderzoek werd uitgevoerd aan het Instituut voor Politieke Sociologie en Methodologie, Katholieke Universiteit Brussel, onder het promotorschap van prof. dr. Marc Swyngedouw. Onderstaande tekst is het product van een samenwerking tussen Koen Abts, Dirk Jacobs, Marc Swyngedouw en Karen Phalet.

Wetenschappelijk onderzoek in teamverband betekent diepgaande discussies, intellectuele onenigheid en pogen om gemaakte stellingen empirisch te weerleggen. Eén en ander betekent een voortdurend herwerken, herformuleren en herstructureren in functie van de aangebrachte en door het gehele team aanvaarde wetenschappelijke argumenten en bevindingen. Toen we startten met dit proces zijn we overeenkomen, om het met de woorden van King et alii (1994: VIII) te zeggen: ‘that “agreeing to disagree” and compromising were high crimes’. Nochtans moet aan een dusdanig proces soms tussentijds een halt worden toegeroepen. Opdrachtgevers en publicaties vereisen een zekere tijdstabel. Voorliggend artikel vormt een tussentijdse weergave van de sportieve en vriendelijke maar daarom niet minder harde discussies die plaatsvonden en nog steeds plaats vinden. Elk van de auteurs kan punten aanduiden waarmee hij/zij het nog steeds niet eens is. Het debat is dan ook nog steeds open.

Inleiding

In de studie 'minderheden in Brussel' (Swyngedouw, Phaet & Deschouwer, 1999) ontwikkelden Phaet en Swyngedouw een interactief en dynamisch model om de integratie en participatie van Turkse en Marokkaanse minderheden in Brussel te bestuderen. Het interactief, dynamisch en comparatief onderzoeksmodel dat zij voorstaan sluit aan bij een meerdimensionale voorstelling van volwaardig burgerschap en schetst een beeld van de sociale, culturele en politieke dimensies van maatschappelijke integratie en participatie van allochtonen. Dit model is uitgetekend voor etnische minderheden en is gebaseerd op de verschillende gangbare deeltheorieën in het domein van de minderheidsstudies. Het ligt in onze bedoeling deze theorie uit te breiden naar de dynamiek die leden van de meerderheidsgroep (met name Vlamingen) kenmerkt met betrekking tot hun attitudes ten aanzien van etnische minderheden (met name etnocentrisme) en deze te koppelen aan het meerdimensionale karakter van het begrip burgerschap. Het vertrekpunt vormt daarbij de stelling dat de mate van integratie en participatie in de samenleving voor de Vlaming van invloed zal zijn op de houdingen die de Vlaming ontwikkelt ten aanzien van etnische minderheden (etnocentrisme). Anders gesteld: in de plaats van het te hebben over de mate van integratie van allochtonen in de samenleving, kijken we eens naar de mate van integratie van autochtonen in de samenleving. We stellen als hypothetisch vertrekpunt dat de houding van autochtonen tegenover allochtonen afhangt van de mate van integratie en participatie van autochtonen in de samenleving. Het cultureel kapitaal (Bourdieu, 1992) dat de Vlaming al dan niet bezit en zijn sociaal-economische positie, wordt bepalend geacht voor zijn integratie en participatie. Integratie en participatie vormen met andere woorden een interveniërende variabele tussen cultureel kapitaal en sociaal-economische kapitaal aan de ene kant en etnocentrisme of de houding tegenover etnische minderheden aan de andere kant. In dit stuk willen we, aan de hand van inzichten uit de (internationale) sociaal-wetenschappelijke literatuur, de houdbaarheid van deze redenering theoretisch verder onderzoeken. Het verklaringsmodel voor etnocentrisme dat uit deze exercitie voortvloeit – dat overigens kan afwijken van bovengenoemde hypothese – willen we bij wijze van verkenning ook gedeeltelijk toetsen aan de hand van nieuw empirisch materiaal dat verzameld werd in Antwerpen (Abts, 2000). We proberen zo na te gaan in hoeverre het model empirisch stand houdt.

Het integratieconcept

De blijvende aanwezigheid van migranten in een samenleving leidt tot wederzijdse aanpassingen van allochtonen als culturele minderheden aan de ene kant en van autochtonen als dominante culturele groep aan de andere kant (Berry & Sam, 1996). Een en ander ent zich op de snelle internationalisering van administratieve en economische stedelijke functies, die niet alleen gepaard gaan met een toenemende culturele heterogeniteit maar ook met tendensen in de richting van sociale dualisering en zelfs polarisering tussen *haves* and *have-nots* (Sassen, 1990; Martens & Vervaecke, 1996; Marcuse & van Kempen, 2000).

De wijze waarop de ontvangende samenleving zich aanpast aan de aanwezigheid van allochtonen maakt de receptiekant uit (i.e. de *treatment side*) van het integratieproces van allochtonen. De mate waarin allochtonengroepen aanvaard worden, welke rechten zij krijgen, welke sociale en politieke kansen hen te beurt vallen in de ontvangende samenleving is evenwel geen kwestie van alles of niets. Zo kan de dominante culturele groep tegenover allochtonen meer of minder culturele openheid aan

de dag leggen en meer of minder kansen bieden. Ook de mate waarin allochtonengroepen in negatieve zin bejegend worden, de mate van vooroordelen en discriminatie tegen allochtonen, is geen absolute kwestie. De differentiële acceptatie van allochtonengroepen hangt onder meer samen met hun plaatsing in de dominante statushiërarchie. Zo is er een evaluatieve hiërarchie van groepsposities in de ogen van de dominante groep. Daarin worden bijvoorbeeld Turken en Marokkanen door de combinatie van een lager toegekende sociale status en een grotere waargenomen culturele afstand onderaan geplaatst (Hagendoorn, 1995).

Omgekeerd vormt de wijze waarop allochtonen zich inpassen in de ontvangende samenleving de adaptatiekant (i.e. de *adaptation side*) van het integratieproces bij allochtonen. Zo kunnen allochtonen van hun kant meer of minder openstaan voor cultuurcontact met dominante culturele groepen en instituties en kunnen zij meer of minder investeren in sociale kansen in de dominante maatschappij. De mate van openheid en acceptatie tussen allochtone en autochtone groepen hangt onder meer samen met het strategisch inzetten van materiële hulpbronnen, sociale netwerken en culturele bindingen in dienst van sociale mobiliteit en/of politieke inspraak.

In het onderzoek naar (integratie van) etnische minderheden staan in grote lijnen twee tegengestelde invalshoeken tegenover elkaar: de *instrumentalistische* versus de *culturalistische* benadering. Instrumentalistische theorieën leggen de nadruk op maatschappelijke uitsluiting en conflicten als determinanten van gedrag van etnische minderheden. Zo bestuderen aanhangers van structurele-conflict theorieën processen van etnische groepsvorming en etnische mobilisatie veelal als antwoord op sociaal-economische dualisering in de ontvangende samenleving (Rex, 1986). Etnische-competitie theorieën van hun kant benadrukken de belangenstrijd tussen allochtonen en autochtonen en de gevolgen voor de verdeling van rechten en middelen (Olzak & Nagel, 1986). In de instrumentalistische benadering worden cultuuruitingen en organisatievormen eenzijdig als reacties op een nadelige groepspositie geïnterpreteerd. Culturalistische theorieën, die culturele eigenheden en verschillen als vertrekpunt nemen, leggen de nadruk daarentegen op de etnisch-culturele achtergrond van minderheden om hun gedrag te verklaren. Zo interesseren culturalisten zich vooral in de interne dynamiek van culturele hulpbronnen en netwerken binnen de sociale groepen (Roossens, 1989). Vaak zoomen ze te eenzijdig in op culturele verklaringen, wat gemakkelijk leidt tot een overschatting van autonome culturele determinatie los van het omringende maatschappelijke krachtenveld.

Instrumentalistische benaderingen lijken ons beter te wapenen om reacties van allochtonen (de adaptatiekant) die onrechtstreeks voortvloeien uit de receptiekant van het integratieproces te bestuderen. Dit omdat zij juist een traditie kennen om gedrag van etnische minderheden als reacties op de opstelling van de ontvangende maatschappij te beschouwen. Culturalistische benaderingen lijken aangewezen om de adaptatiekant van het integratieproces als fenomeen op zichzelf te bestuderen. Daar is er immers een expertise om gedrag van etnische minderheden als het resultaat van vormen van aanpassing, die gekleurd zijn door culturele bagage en etnische netwerken, te kunnen bekijken. Het komt erop aan deze benaderingen op een zinvolle wijze te combineren en het klassieke dovemansgesprek tussen beide benaderingen te overstijgen. Het is nodig een brug te slaan tussen de ogenschijnlijk tegengestelde *instrumentalistische* en *culturalistische* verklaringsgronden bij de studie van etnische minderheden.

Het vinden van een goed evenwicht tussen instrumentalistische en culturalistische verklaringsgronden in een gezamenlijke studie van de receptie- en adaptatiekant van het integratieproces is geen sinecure. We kunnen inzichten uit beide invalshoeken niet zomaar samenvoegen of er *a priori*

vanuit gaan dat instrumentele en culturele verklaringsgronden een even groot belang hebben. Het is echter wel zo dat beide verklaringsgronden plausibel en waardevol *kunnen* zijn. De onderkenning van dit gegeven garandeert dat de verschillende benaderingen ten minste aan bod komen bij de analyse en interpretatie van gegenereerde data. Met andere woorden, geen van beide invalshoeken wordt bij voorbaat buiten beschouwing gelaten.

Normatieve vertekeningen en retorische vaagheden loeren bij het gebruik van het integratieconcept steeds om de hoek. Dit bleek reeds ten overvloede bij het gebruik van het integratieconcept, zoals dat in 1989 gelanceerd werd door het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (KCM, 1989), als sleutelterm in het debat en beleid aangaande allochtonen. De perverse gevolgen van de inhoudelijke vaagheid en tegenstrijdigheid van het integratieconcept als beleidsconcept in de Belgische context werd meermaals benadrukt (Blommaert & Verschuere, 1992; Jacobs, 1998). De kritiek op het beleidsconcept integratie leidde bij sommigen zelfs tot het verwerpen van de term integratie als een sociologisch onzinnig en politiek pervers concept (Blommaert & Martens, 1999). Zo menen Blommaert en Martens (1999) dat de wederkerigheid (receptie en adaptatie) die het concept integratie inhoudt, niet gerechtvaardigd is in een situatie van ongelijke macht, ongelijke economische middelen en ongelijke politieke vertegenwoordiging. Die kritiek is terecht als te veel nadruk wordt gelegd op de voluntaristische (en/of culturele) dimensie om machtsongelijkheden en sociaal-economische problemen uit het gezichtsveld te drukken. Dat is in de praktijk ook vaak het geval, met het fameuze *blaming the victim* tot gevolg. Maar zo'n foute en perverse inhoudelijke invulling van integratie betekent evenwel nog niet dat het als sociologisch (of zelfs beleids-)concept helemaal onzinnig is. Het maakt wel duidelijk dat een explicitering en afbakening van de sociaal-wetenschappelijke benadering van het integratieconcept geen overbodige luxe is.

Integratie staat als sociologisch concept gelijk aan (een ontwikkeling naar) een situatie waarin alle leden van de samenleving optimaal (kunnen) participeren in de verschillende maatschappelijke velden en de samenleving met haar verschillende velden als een geheel kan functioneren (vgl. Engbersen & Gabriëls, 1995). Integratie mag hierbij opgevat worden als een toestand en als een proces. Het is een toestand in zoverre er sprake is van een samenhang tussen de verschillende segmenten van de samenleving en alle individuen daarbij deelgenoten kunnen zijn. Het is een proces in zoverre de samenhang tussen de verschillende velden en de participatie van de individuen steeds ge(re)produceerd dient te worden. Integratie is onvermijdelijk steeds een relationeel gegeven. Het is eigenlijk onzinnig te spreken van een (niet-)geïntegreerde allochtoon, maar het is niet onzinnig te spreken over een autochtoon of allochtoon die (niet) geïntegreerd wordt op bijvoorbeeld de woningmarkt. Het gaat niet zozeer om individuele aanpassing van de betrokkenen, maar om hun positie (en kansen) in een bepaald segment van het sociale leven (huisvesting, onderwijs, politiek, arbeidsmarkt, etc.). Integratie wordt daarbij gezien als een proces met zowel een structurele als een voluntaristische dimensie. Niet alleen structurele maatregelen van overheid en bedrijfsleven (etc.) staan garant voor integratie van (al) de leden van de samenleving. Individen maken ook zelf al dan niet gebruik van aangeboden kansen om insluiting in het maatschappelijke leven te bewerkstelligen.

Een postnationale benadering van burgerschap

Volledige integratie omvat ideaaltypisch optimale participatie in alle maatschappelijke velden. Integratie is uitdrukkelijk een meerdimensionaal proces. In het dagelijkse en professionele woordgebruik wordt

integratie veelal vereenzelvigd met een etnisch-culturele dimensie, waarop minderheidsculturen worden afgezet tegen de dominante cultuur van het land. Vaak wordt concreet inpassing of assimilatie van minderheidsgroepen bedoeld (en verwacht) als men het over 'integratie' heeft (Jacobs, 1998). Deze unidimensionale voorstelling weerspiegelt de gangbare definitie van burgerschap met het nationaliteitsbeginsel als normatieve basis voor democratische participatie. Die invulling is echter ontoereikend. Meer zelfs, om de situatie van allochtonen te duiden, schieten we met een enkelvoudig cultureel-nationale kijk op burgerschap tekort. Dit punt werken we hier verder uit, om in een volgende paragraaf dieper in te gaan op het meerdimensionale karakter van burgerschap.

Binnen het enkelvoudig nationale perspectief op burgerschap is de aanwezigheid van migranten met hun veelvuldige verplaatsingen en hun meervoudige culturele affiniteiten een verontrustende anomalie (Sayad, 1991). De vreemdeling kan in dit perspectief in essentie eigenlijk enkel een gastarbeider zijn, een vreemdeling-als-arbeidskracht, omdat er voor de vreemdeling-als-burger in het onderscheid tussen staatsburgers en vreemdelingen op basis van een etnisch-culturele dimensie geen plaats is. De samenleving wordt er gezien als een coherent en homogeen geheel waarin in zuivere vorm de niet-staatsburger geen ruimte kent, tenzij men hem nodig heeft. De aanwezigheid van de vreemdeling kan enkel functioneel zijn; alleen staatsburgers hebben recht op onvoorwaardelijke aanwezigheid (Sayad, 1991). In een dergelijk referentiekader menen sommigen dat nieuwkomers staatsburgers kunnen worden mits ze 'versmelten' in de ontvangende natie - die gepostuleerd wordt een gemeenschap rond een gedeelde cultuur te zijn - tot een punt waar elk onderscheid met de 'gewone' staatsburger verdwijnt (Jacobs, 1998; Féher & Heller, 1994). Integratie wordt verengd en afhankelijk gesteld van culturele assimilatie. Op cynische wijze constateerde Sayad dat evenwel ook in een enkelvoudige visie op burgerschap erkend moet worden dat de vreemdeling-als-arbeidskracht geen pure machine is, waaraan enkel eisen van functionaliteit gesteld kunnen worden. De vreemdeling is uiteindelijk ook een mens en moet daarom een minimum aan voorzieningen en rechten gegund worden (Sayad, 1991) en tot op zekere hoogte onvoorwaardelijke integratie in bepaalde velden van de samenleving gegund worden. Immigratie leidde zo in het naoorlogse Europa *de facto* toch tot gradaties in formeel burgerschap en differentiële vormen van integratie. Bepaalde rechten, sociale goederen en diensten worden niet langer voorbehouden aan staatsburgers maar komen toe aan allen die duurzaam op een bepaald grondgebied gevestigd zijn. Zo werden in het kielzog van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat (Heisler & Heisler, 1991) bepaalde sociale en economische rechten aan migranten verleend, ongeacht hun nationaliteit. Een aantal rechten, zoals politieke rechten, bleven echter uitdrukkelijk voorbehouden aan staatsburgers. Dit leidde volgens een aantal auteurs tot een vorm van 'partieel burgerschap' (Brubaker, 1990) waarbij men een onderscheid kan maken tussen volwaardige 'citizens' (staatsburgers die alle rechten genieten) en 'denizens' (Hammar, 1990) (ingezetenen die alle rechten genieten, behalve volledige politieke rechten). Volgens het denizenship model is dit een anomalie die op de lange duur tot aanpassing noopt (Mouffe, 1992; Layton-Henry, 1990).

Volgens het postnationaal model zit de transformatie veel dieper en maakt het formeel burgerschap (de toekenning van rechten) zich meer ten gronde los van de logica van de natiestaat. Toekenning van rechten verandert op alle fronten op dezelfde manier en omwille van dezelfde redenen: het 'mens zijn' en de daarbij horende grondrechten vormen in het naoorlogse Europa de basis van elk discours omtrent burgerschap en verdringt langzaam maar zeker het belang van nationale identiteit (Soysal, 1994). Burgerschap wordt niet langer gelegitimeerd binnen de contouren van de natiestaat, maar ontleent haar legitimiteit aan het narratief van universele mensenrechten dat gecodificeerd is in

allerlei internationale verdragen. De groei van dit narratief leidde tot de snelle expansie van rechten van immigranten. De opkomst van internationale politieke instanties is in dat proces een belangrijke factor. Met deze analyse laten de zogenaamde postnationale modellen van burgerschap (Soysal, 1994; Jacobson, 1996) zo een exclusief nationaal kader voor burgerrechten los, in een poging om recht te doen aan de gelaagde structuur van complexe groepsverhoudingen. Met name de ontwikkeling van een transnationaal Europees burgerschap kan aan de hand van een dergelijk kader geduid worden.

Wellicht biedt een combinatie van een denizenship-model en een postnationaal model nog de beste garanties om vormen van (formeel) burgerschap in de hedendaagse samenleving te duiden. Naast een postnationaal Europees burgerschap met een toenemend belang van rechten en bescherming van Europese onderdanen, is er tegelijkertijd het 'denizenship' van bepaalde groepen klassieke migranten. Migranten uit 'derde landen' (niet-EU-landen) en erkende asielzoekers kennen als 'denizens' nagenoeg volledige sociale en partiële politieke rechten (uitzonderingen liggen met name op het vlak van kiesrecht). EU-burgers kennen een nog grotere rechtsbescherming en worden op bijna alle terreinen gelijkaardig behandeld als staatsburgers die volledige formele rechten kennen. Naast deze groepen is er ook nog een groep vreemdelingen met een tijdelijke verblijfsstatus in afwachting van de uitkomst van een asielprocedure, van wie de rechtsbescherming zich in grijze zones bevindt. Ten slotte zijn er de illegale vreemdelingen, de mensen zonder papieren, die nauwelijks of geen (sociale) rechten bezitten. Deze laatste groep dient zich te redden zonder hulp van de staat – dient het contact met die staat zelfs zo veel mogelijk te beperken – en heeft er belang bij zich in een aantal maatschappelijke sferen uitdrukkelijk niet of zeker niet manifest te integreren. Ze vallen grotendeels buiten de geïstitutionaliseerde vormen van solidariteit (Komter, Burgers & Engbersen, 2000).

Er tekent zich in toenemende mate een differentiële uitsluiting af op basis van deze verschillende vormen van verblijfsstatus en cultuur. De traditionele tweedeling tussen staatsburgers en vreemdelingen is aan het verschuiven naar een onderscheid rond de idee van een gedeelde Westerse cultuur (Fuchs, Gerhards & Roller, 1995). EU-burgers worden in toenemende mate beschouwd als nieuwe 'landgenoten', terwijl de zogenaamde 'derde landers' de discursieve incarnatie van 'de ander' zijn geworden (Jacobs & Maier, 1998). Mensen zonder papieren vallen als paria's al helemaal uit de boot. Deze processen gaan gepaard met een accentverschuiving naar meer dynamische opvattingen van burgerschap als onderhandelingsproces over culturele identiteiten en machtsverhoudingen (Kastoryano, 1996). Autochtonen worden in dat proces als het ware ook genoopt de eigen burgerschapsstatus en de eigen mate van integratie *in ruime zin* in te schatten in vergelijking met allochtonen. Hierbij mag het meerdimensionale karakter van burgerschap niet uit het oog worden verloren.

Het meerdimensionale karakter van burgerschap

In de burgerschapsliteratuur vallen twee basisconcepties te onderscheiden: burgerschap-als-legale-status en burgerschap-als-gewenste-praktijk (Kymlicka & Norman, 1994). Zo is er de conceptie van burgerschap-als-legale-status waarbij doorgaans vanuit het kader van de natiestaat vertrokken wordt en burgerschap opgevat wordt als een formeel juridische status die rechten verleent aan individuen ten opzichte van de staat. In navolging van het klassieke onderscheid bij Marshall (1963) gaat het daarbij om drie categorieën aan rechten. Allereerst omvat het burgerschap civiele rechten en burgerlijke vrijheden die het individu een fundamenteel minimum aan bescherming moeten bieden. Te denken valt aan bescherming tegen arbitraire vrijheidsberoving, vrijheid van meningsuiting en geloof, recht op

eigendom, het recht op het vrijelijk aangaan van contracten en de garantie van eerlijke rechtspraak. Een volgende dimensie omvat de politieke rechten die de mogelijkheden tot deelname aan de politieke besluitvorming veilig moeten stellen. Een derde dimensie beslaat sociale rechten die een minimum aan economische welvaart en sociale zekerheid moeten garanderen bij de (her)verdeling van belangrijke goederen en diensten. Binnen de benadering van burgerschap-als-legale-status kan, zoals eerder aangehaald werd, een onderscheid gemaakt worden tussen het volledig formeel lidmaatschap van een natie - het staatsburgerschap dat tot bezit van alle rechten leidt - en een partiële vorm van lidmaatschap die slechts tot een beperkt aantal rechten leidt (Stewart, 1995). Bij dit laatste moet dus met name gedacht worden aan de rechten die buitenlandse inwoners van een natiestaat toegekend worden op basis van hun ingezetenschap, het feit dat zij officieel in het land gedomicilieerd zijn. Vaak kennen zij civiele en sociale rechten, maar ontberen zij politieke rechten. Als algemene omschrijving van de conceptie van burgerschap-als-legale-status kan gesteld worden dat de vraag in hoeverre een individu rechten ontvangt van de staat, centraal staat. Van Stokkom (1991) spreekt in deze over de 'toegangscomponent' van burgerschap. Daartegenover staat de 'verantwoordelijkheidscomponent' (Van Stokkom, 1991) van de conceptie van burgerschap-als-gewenste-praktijk. Deze normatief geladen opvatting van burgerschap ent zich eerder op de (abstracte) idee van democratie als een actieve politieke gemeenschap (Stewart, 1995). Centraal in die opvatting staat de burger als actief individu die door middel van alledaagse politieke praktijken tot de vorming van een (politieke) gemeenschap bijdraagt. Individuen staan er met hun verschillende visies en initiatieven tegenover elkaar, creëren in interactie een publieke ruimte en constitueren zichzelf zo tot burgers. De nadruk ligt in deze benadering niet zozeer op een formele status maar op een actieve houding, op verantwoordelijkheidszin en op het zoeken naar een balans tussen rechten en plichten in de verhouding tussen individu en gemeenschap. Burgerschap is volgens deze benadering met andere woorden vooral een houding, een praktijk. Daarom kan het in deze context verhelderend zijn de term burgerzin in plaats van het begrip burgerschap te gebruiken (Bovens, 1991). In het sociaal-wetenschappelijk gebruik van het begrip burgerschap zijn de beide bovengenoemde dimensies aan bod gekomen. Vaak werd daarbij de spanning tussen burgerschap-als-legale-status en burgerschap-als-gewenste-praktijk, tussen de 'toegangscomponent' en de 'verantwoordelijkheidscomponent', nadrukkelijk gethematiserd (Stewart, 1995; Habermas, 1994; Van Gunsteren, 1994). De meeste auteurs verkozen echter duidelijk de nadruk te leggen op de thematiek van verantwoordelijkheid en deugden, die centraal staat in de normatieve burgerschapsconceptie en volgens hen in het klassieke gebruik van het begrip burgerschap teveel ondergesneeuwd geraakt was (zie Kymlicka & Norman, 1994).

Overigens valt in de burgerschapsliteratuur naast het bestaan van deze twee basisconcepties thematisch een soort wetenschappelijke verkaveling op. Zo besteedt Amerikaans onderzoek onder de noemer van burgerschap vooral aandacht aan culturele thema's als etniciteit en diversiteit (overigens met Europese echo's zoals Martiniello, 1997). De sociale dimensie van burgerschap en problemen van sociale ongelijkheid en uitsluiting inspireren een Britse onderzoekstraditie in het spoor van Marshall (1963), terwijl in historisch-institutionele benaderingen van burgerschap (onder meer in Frankrijk) de legitimering en verdeling van politieke macht centraal staat. De diverse benaderingen en onderzoekstradities richten hun aandacht dus op verschillende inhoudelijke dimensies van burgerschap. Het zijn precies deze dimensies die het meerdimensionale karakter van burgerschap constitueren. Samengevat zijn naast een formeel-juridisch aspect en een normatief aspect min of meer overlappende politieke, sociale en culturele dimensies van burgerschap te onderscheiden. Een eerste politieke dimensie

legitimeert de verhouding tussen staat en samenleving door politieke inspraak in ruil voor onderschikking en komt tot uiting in vormen van politieke participatie in instellingen en bewegingen. Een tweede sociaal-economische dimensie legitimeert de (her)verdeling van hulpbronnen, rollen en taken en reguleert participatie in de sociaal-economische sfeer van arbeidsmarkt en verzorgingsstaat. Een derde culturele dimensie van burgerschap verwijst naar een losmazig geheel van culturele identiteiten, waarden en normen en staat voor participatie in culturele instellingen en levensvormen onder meer via onderwijs, media en culturele verenigingen. Deze dimensies van burgerschap verwijzen samen expliciet naar volwaardige participatie in een samenleving. Zij zijn onderling verweven en maken elk op zich en samen het voorwerp uit van de dagelijkse politieke strijd in de samenleving. Die strijd wordt zowel binnen de dominante en minderheidsgroepen gevoerd als tussen de dominante en de minderheidsgroepen. Ook binnen de cultureel dominante groep worden de burgers uitgenodigd hun succes van participatie op de verschillende burgerschapsdimensies en hun daaraan gekoppelde maatschappelijke positie te evalueren.

Wie is in de minderheid?

Het lijkt, afgaande op het alledaagse gebruik van de term ‘integratie’ in pers, politiek en wetenschap, wel of het vraagstuk van integratie enkel verband houdt met de vraag of en hoe allochtonen in de samenleving kunnen participeren en functioneren. Uit bovenstaande explicitering van het integratieconcept blijkt dat dit niet het geval is. Hoewel het begrip integratie inderdaad vooral in de context van allochtonen gebruikt wordt, is het relevant voor alle leden van een samenleving. Het vraagstuk van sociale integratie gaat iedereen aan en hoeft daarom allerminst geëtniseerd te worden. In het geval van allochtonengroepen kent het vraagstuk gewoon een nog wat grotere complexiteit door een aantal additionele dimensies (in vergelijking met autochtonen). In dit stuk willen we het integratievraagstuk expliciet ‘terugvoeren’ naar de autochtonen. Daarbij wensen we het door Phalet en Swyngedouw (1999) voor Turken en Marokkanen ontwikkelde interactief integratiemodel een pendant voor de Belgen geven. Zo zou men bijvoorbeeld laaggeschoolde autochtonen net als Turken en Marokkanen als een minderheidsgroep kunnen beschouwen.

In de sociologische betekenis valt, zoals geweten is, het onderscheid meerderheid-minderheid niet noodzakelijk samen met numerieke verhoudingen. Een sociale groep is een minderheidsgroep in relatie tot een referentiegroep wanneer intergroepsrelaties worden gekenmerkt door groepsdominantie (van de referentiegroep) of groepscompetitie (met de referentiegroep in de rol van winnaar). Intergroepsrelaties berusten slechts ten dele op objectieve groepsverschillen in status, middelen en macht, ten dele ook op subjectieve percepties en sociale constructies in de vorm van groepsidentificaties en wederzijdse beeldvorming tussen groepen (Taylor & Moghaddam, 1984). Vanuit de dynamiek van groepsrelaties liggen groeps grenzen en groepsverhoudingen tussen meerderheid en minderheden nooit vast maar zijn zij, integendeel, voorwerp van negotiatie en contestatie (Bourdieu, 1992). Of zoals Bourdieu het treffend verwoordde in een zin die het verdient om tweemaal gelezen te worden: “What is at stake here is the power of imposing a vision of the social world through principles of division which, when they are imposed on a whole group, establish meaning and a consensus about meaning, and in particular about the identity and unity of the group, which creates the reality of the unity and the identity of the group” (Bourdieu, 1991: 221). Culturele of sociale kenmerken zijn niet gegeven. Hoe personen zich indelen bij één of meer groeperingen is een samenspel van persoonlijke voorkeur, sociale context en de institutionele fixatie van identiteiten (Verdery, 1994).

Ook de officiële of numerieke meerderheidsgroep – *in casu* autochtonen – kan zich geminoriseerd voelen. Minorisering als sociaal-psychologisch proces staat voor collectieve gevoelens van bedreiging in de eigenheid, rechten of belangen als sociale of culturele groep. Men dient te vermijden te blijven steken in een eenzijdige weergave van hoe structurele machtsongelijkheid en culturele verkaveling tussen minderheden en meerderheid op het terrein worden ervaren en uitgespeeld. Er is meer aan de hand dan uitsluiting en discriminatie als minderheidsprobleem aan de ene kant en vooroordelen en racisme als meerderheidsprobleem aan de andere kant (Billiet, e.a., 1990; Deslé & Martens, 1992). Ook bij de cultureel dominante groep kan er sprake zijn van problemen van uitsluiting en discriminatie. Deze staan ook in verband met de ingenomen houding tegenover de culturele minderheidsgroepen. Sommige onderzoekers spreken in deze over ‘beredeneerd vooroordeel’ bij maatschappelijk kwetsbare autochtone groepen die geconfronteerd worden met een verlies van verworven rechten, sociale netwerken en culturele vanzelfsprekendheden in hun (vaak grootstedelijke) leefomgeving (Billig, Condor, Edwards, e.a., 1988; Verkuyten, 1997) of als gevolg van de relatieve deprivatie die ze ervaren. Er dient recht gedaan te worden aan de complexiteit van de meerderheid-minderheidsrelaties en derhalve ook aandacht besteed te worden aan kansongelijkheid, ervaren discriminatie en het belang van cultuurbehoud en cultuurcontact bij autochtone bevolkingsgroepen. Een perspectief op minderheidsgroepen dient ook rekening te houden met kansenstructuren en machtsongelijkheden die bestaan binnen de cultureel dominante groep. In die zin bestaan er ook autochtone minderheidsgroepen. Ons interesseert hier nu hoe gevoelens van minorisering, discriminatie en de mate van integratie bij autochtonen zich verhouden tot attitudes tegenover allochtonen.

Migratie, suburbanisatie en de stedelijke problematiek

Interculturele relaties tussen autochtone Belgen en allochtonen en processen van minorisering bij zowel autochtonen als allochtonen moeten worden gesitueerd tegen de achtergrond van maatschappelijke tegenstellingen en spanningsvelden die samenhangen met de overgang van het fordisme naar het post-fordisme en processen van globalisering. In de jaren zestig kenden Brussel en Vlaanderen een sterke economische groei en een aanzienlijke stijging van de koopkracht bij gevestigde groepen, een proces dat leidde tot ontwrichting van aanbod-vraag relaties op de arbeids- en huisvestingsmarkt. Enerzijds kwam er in de steden een grote vraag aan laaggeschoolde arbeiders (voornamelijk in de bouwnijverheid), anderzijds verhuisden verrijkte middenklasse-groepen naar betere en modernere woonwijken die sinds de jaren vijftig opgericht waren in de periferie van de steden. Door het mortaliteit- en emigratiesurplus van Belgen, kwamen vooral in de 19de eeuwse delen van de steden een flink aantal woningen leeg te staan. Door het verdwijnen van de hogere inkomensgroepen in die buurten, raakten het woningbestand en de wijkinfrastructuur daar verder in verval. In die zones investeerden huiseigenaars niet langer in hun oude woningen en stonden ook de overheidsinterventies op een laag pitje (Kesteloot et alii., 1997). De leemtes op de arbeidsmarkt en de huisvestingsmarkt werden deels ingevuld door vreemdelingen. Gastarbeiders uit het Middellandse Zeegebied (eerst Italië en Spanje, daarna Marokko en Turkije) betrokken noodgedwongen goedkope(re) woningen in de buurten met een oud woningbestand (KCM, 1990: 593). Wellicht hebben die gastarbeiders daarmee meteen ook de suburbanisatie mede gefinancierd; ze bezorgden een additioneel inkomen aan de huiseigenaars van de vrijgekomen woningen waarmee deze hun nieuwe woning in de periferie konden betalen (Kesteloot et alii., 1997). Her en der ontstonden er op het niveau van bepaalde huis- en straatblokken concentraties van bepaalde etnische

groepen, die een gedeeltelijk aanzuigende werking kenden. Geleidelijk aan ontstonden er zo concentratiebuurten in de eerder vervallen wijken van de stad (19de eeuwse arbeidersbuurten).

Met de komst van de postindustriële economie vond er een belangrijke economische herstructurering plaats in de traditionele industriesteden met een teloorgang van arbeidsplaatsen in de industriële sector en een groei van de dienstensector. De achtergebleven autochtone bewoners van de arbeiderswijken en de gastarbeiders bleken in de jaren zeventig en tachtig de belangrijkste slachtoffers te worden van die economische herstructurering. Gastarbeiders keerden niet weer naar hun land van origine maar vestigden zich, integendeel, duurzaam in het gastland. Via processen van gezinshereniging en gezinsvorming steeg het aantal migranten op de koop toe, ondanks de weinig rooskleurige situatie op de arbeidsmarkt. Een samenspel van aanhoudende suburbanisatie (van autochtonen), allochtone instroom en relatief hoge vruchtbaarheid deed het aandeel allochtonen in bepaalde segmenten van de (grote) steden aanzienlijk stijgen (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Deze processen leidden tot een proces van etnische kleuring van vele oude stadswijken. De autochtone bewoners zijn vaak achterblijvers die om de een of andere reden de overstap naar een betere wijk niet hebben kunnen maken (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Het ongenoegen over de bestaansonzekerheid bij autochtonen en de veranderingen van het woonmilieu en de demografische samenstelling van de oude wijken vormden bij hen een voedingsbodem voor etnische spanningen. Komter, Burgers en Engbersen (2000) wijzen erop dat het ressentiment bij autochtonen sterk verband houdt met de gewijzigde machtsbalans in de oude stadswijken. Het is niet zozeer dat migranten een sociale stijging doormaken, maar wel dat autochtonen een sociale daling moeten ondergaan door langdurige immobiliteit op het sociaalminimumniveau. Oude interpretatieschema's waarin arbeiders tegenover kapitaal staan verliezen daardoor gestaag hun betekenis en het 'wij' versus 'zij'-schema werd niet langer ingevuld volgens een socialistisch-marxistisch of syndicaal discours maar werd vervangen door een spanning tussen het 'eigen' en het 'vreemde' volk (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Komter et alii (2000) benadrukken terecht dat de tragiek van de wijken erin bestaat dat de migranten uiteindelijk nog zwaarder te lijden hebben onder achterstelling dan de autochtone bewoners. De werkloosheid onder migranten blijft aanzienlijk hoger dan die bij laaggeschoolde autochtonen. In sommige gebieden komt er bovendien een bijna volledige overlap tussen sociale achterstelling en ruimtelijke uitsluiting (Jacobs & Swyngedouw, 2000). De *drop-outs* zonder diploma of werk dreigen zich daar toe te leggen op illegale praktijken die de makkelijkste alternatieve weg naar bestaanszekerheid en sociale mobiliteit worden. Sowieso leiden de deviantie praktijken van marginale groepen ertoe dat bepaalde delen van de postfordistische stad in toenemende mate door buitenstaanders en autochtone (en allochtone) inwoners als gevaarlijk beschouwd worden. Komter et alii (2000) wijzen er in deze context op dat in de laattwintigste-eeuwse steden net als in de negentiende-eeuwse industriesteden de roep naar interventie en disciplinerende gestaag lijkt toe te nemen. Nieuw is dat er vandaag additioneel een duidelijke etnische spanning optreedt. Uitgesloten autochtonen stellen zich vaak fel ethnocentrisch op. Allochtonen plooiën zich vaak terug op de eigen groep. De mogelijkheden voor het uitbouwen van solidariteit tussen de allochtone en autochtone minderheidsgroepen lijken bijzonder beperkt.

Verklaringen van ethnocentrisme

Hoe moeten we het ethnocentrisme van autochtone minderheden duiden? Ethnocentrisme is, zoals bekend, een complex van attitudes waarbij een positieve houding tegenover de *ingroup* samenhangt met een

negatieve houding tegenover *outgroups*. We concentreren ons hier op de negatieve houding tegenover 'buitenstaanders' of *outgroups* en geven dus een beperkte invulling aan etnocentrisme. Mogelijke verklaringen waarom autochtone minderheidsgroepen het etnocentrisme zo graag omarmen kunnen geput worden uit de (sociaal-)psychologie. Sommige psychologische benaderingen brengen etnocentrisme in verband met zelfachting (self-esteem). Deze verklaring staat bekend als de 'Sociale Identiteits Theorie (SIT). Uit sociaal psychologisch onderzoek blijkt dat een lage status zich psychologisch kan vertalen in een lage zelfachting, wat dan op zijn beurt samenhangt met de behoefte aan een positieve sociale identiteit door de ingroup in positieve zin af te zetten tegen *outgroups* (Tajfel & Turner, 1986). Volgens de klassieke frustratie-agressie theorie van Dollard (1936) hangt etnocentrisme dan weer samen met het zoeken van een zondebok. Frustratie over het niet kunnen vervullen van alle behoeften uit zich in een verplaatsing van agressie naar vreemde groepen die gemakshalve als de schuldigen voor de eigen frustraties aangewezen kunnen worden.

Een meer sociologische verklaring voor het optreden van etnocentrisme bieden de etnische competitie-theorieën (Castles, 1987; Olzak, 1987) die stellen dat etnocentrisme precies ontstaat wanneer autochtone en allochtone groepen met elkaar in competitie treden voor schaarse goederen op bijvoorbeeld de arbeidsmarkt of woningmarkt. Etnocentrisme helpt dan om de eigen positie in de strijd om de schaarse goederen te legitimeren. Deze interpretatie, die zich laat inspireren door de *rational choice* benadering, vormt op het eerste gezicht een zeer plausibele verklaring. Empirisch onderzoek wijst echter uit dat er geen rechtstreekse samenhang is tussen bijvoorbeeld etnocentrisme enerzijds en indicatoren van verhoogde competitie op de arbeidsmarkt anderzijds, zoals een stijging van werkloosheid of een daling van de lonen (Wimmer, 2000). Er is niet altijd een rechtstreekse link tussen spanningen op de arbeids- of woningmarkt en etnocentrisme. Het is bovendien bijvoorbeeld onduidelijk of - en zelfs onwaarschijnlijk dat - autochtonen en allochtonen wel werkelijk concurrenten zijn voor dezelfde jobs. Er is wellicht eerder sprake van verschillende aanvullende segmenten op de arbeidsmarkt (Wimmer, 2000; Teulings, 1995). Een alternatieve interpretatie bestaat erin dat de etnocentrische houding van autochtonen als een soort van identitaire verdedigingsreflex dienst doet in de snel transformerende wereld. Bepaalde autochtonen zouden zich als het ware vastklampen aan etnocentrisme als makkelijk hanteerbaar wereldbeeld in een snel veranderende omgeving, zeker als zij er op sociaal-economisch vlak op achteruit (dreigen te) gaan. Daarbij hoeft er geen sprake te zijn van een daadwerkelijke competitie met of bedreiging door allochtonen. Zo toont Lindler (1993) aan dat angst voor competitie op de arbeidsmarkt een veel kleinere rol speelde dan een meer algemene angst voor verlies van sociale status en identiteit, als verklaringsgrond voor xenofob stemgedrag in Zwitserland. Gelijkaardige motieven liggen aan de basis van racistisch hooliganisme in Londen (Cohen, 1991; Wimmer, 2000). Er is dus vaak wel een verband van etnocentrisme met verlies van identitair prestige en sociaal-economische standing. De sociaal-interactionist Blumer attendeerde hier al vier decennia terug op in zijn groepspositiemodel (Blumer, 1958). We komen later nog terug op het verband tussen etnocentrisme en het verlies van identitair (groeps)prestige.

Heel wat auteurs benadrukken dat onze samenleving sowieso een kern van etnocentrisme in haar dominante ideologie draagt (Blommaert & Verschueren, 1992; Van Dijk, 1993), en dat dit wordt aangewakkerd door het nationalisme (Balibar & Wallerstein, 1988; Gaspard, 1993). Het westers wereldbeeld kent zo ook impliciete noties van blanke suprematie tegenover niet-blanken (Essed, 1992). Via socialisatie en discursieve praktijken worden de kiemen van het etnocentrisme verder vlot en continu gereproduceerd. Zo wijst Van Dijk op de alomtegenwoordigheid van positieve zelfpresentaties,

negatieve voorstellingen van de ‘ander’ en nationalistische retoriek, allen vaak vermengd met de ontkenning van racisme, in de discursieve praktijken binnen de politieke wereld, het bedrijfsleven, de academische wereld, het onderwijs en de media (Van Dijk, 1993). Van Dijk bemerkte verder dat in de verdediging van paternalistische of restrictieve maatregelen tegen vreemdelingen, het discursieve paar van positieve zelfpresentatie en negatieve voorstelling van de ‘ander’, hand in hand gaat met retorische formuleringen van een ‘streng maar rechtvaardig’ beleid en de bewering dat maatregelen ‘voor hun eigen bestwil’ genomen worden. Vertogen over vreemdelingen en allochtonen incorporeren daarbij op een gesofisticeerde manier vaak egalitaristische en humanitaire waarden met mild racisme en ethnocentrisme. Met de al dan niet gewilde en subtiele reproductie van (de kiemen van) het ethnocentrisme weten de verschillende elites binnen de heersende klasse de lagere klassen te verdelen en zo hun eigen belangen veilig te stellen, zo luidt de neomarxistische, neogramsciaanse interpretatie. Iedereen is volgens de discoursanalytische benadering vatbaar voor het ethnocentrisme. Op de vraag waarom bepaalde mensen makkelijker vatbaar zijn voor ethnocentrisme dan anderen, blijft deze benadering echter het antwoord schuldig.

In aansluiting op de discoursanalytische benadering van ethnocentrisme kan gewezen worden op het belang van de internalisering van bepaalde taboes rond racisme en ethnocentrisme en op het belang van sociale normen en sociaal wenselijkheid die de taboes reproduceren. Het is bekend dat groepsdruk, sociale normen (bijvoorbeeld socialisatie vanuit religieuze hoek met nadruk op universele naastenliefde) en sociaal wenselijkheid mensen ervan kunnen weerhouden om ethnocentrisme te omarmen. Er kan een taboe rusten op ethnocentrisch denken, dat in sterkere of mindere mate doorbroken kan worden. Er kan hierbij als voorbeeld gewezen worden op het belang van politiek voluntarisme en de voorbeeldfunctie van eliteleden naar de ‘gewone’ burgers toe. Zo kan men stellen dat samen met de zogenaamde ‘witte weerbots’ die een wraakreactie zou zijn op positieve maatregelen tegenover de *outgroup*, een fenomeen bestaat waarbij *opinion leaders* van het establishment repressieve of discriminerende maatregelen tegenover allochtonen nemen of propageren en zo de drempel bij de achterban om ethnocentrisme te omarmen verlaagd wordt. Met Bourdieu (1998) kan bijvoorbeeld geconstateerd worden dat in België net als in Frankrijk totnogtoe oproepen tot status-quo en inperking van rechten van vreemdelingen aangebracht door traditionele partijen, stevast gevolgd werden door verder electoraal succes van extreemrechts. Deze vaststelling plaatst de onder politici en commentatoren populaire stelling dat maatregelen die een verbetering van de positie van vreemdelingen nastreven tot een ‘white backlash’ en een groei van extreemrechts leiden, in een nieuw daglicht (Bourdieu, 1998). Men kan zich afvragen of zich niet eerder een omgekeerde dynamiek heeft voltrokken en de vrees voor een ‘witte weerbots’ geen schoolvoorbeeld van de *self fulfilling prophecy* vormt. Jacobs (1998) verdedigt in dit licht de stelling dat de centrumrechtse sociale constructie van de werkelijkheid aangaande vreemdelingen een basis gelegd heeft voor het electorale succes van het Vlaams Blok, een partij die zich als geheel agressief ging profileren als een anti-immigrantenpartij. De weifelende houding van centrum-links heeft de respectabiliteit van extreemrechts vermoedelijk enkel versterkt door begrip op te brengen voor wat ‘working class racisme’ genoemd werd. Goedbedoelde pogingen om stemmen aan extreemrechts te onttrekken en ethnocentrisme te bestrijden door een stap terug te zetten in de verdediging van allochtonen, lijken alleen maar contraproductief gewerkt te hebben (Bourdieu, 1998; Jacobs, 1998). Zo zorgde partijpolitieke polarisatie rond het migrantenthema voor groeiende salonfähigheid van standpunten die voorheen taboe waren en zo ook voor een lagere drempel voor het aanhangen van ethnocentrisme (Jacobs, 2000). Het blijft hier echter weerom, net zoals bij de discoursanalytische benadering, een open

vraag waarom bepaalde mensen sneller geneigd zijn de drempel naar het ethnocentrisme te overschrijden dan anderen.

Wimmer (2000) presenteerde, in het verlengde van sociaal-psychologisch onderzoek, een interessante verklarende hypothese voor het differentiële optreden van ethnocentrisme bij verschillende autochtone leden van de hedendaagse samenleving. Hij koppelt ethnocentrisme aan (het reeds eerder vermeld) verlies van identitair prestige en sociaal-economische standing. Neerwaarts mobiele individuen kennen volgens hem daarom de grootste kans om op ethnocentrisme terug te vallen. Dit is in de eerste plaats een identitaire reflex, maar kan ook niet volledig los gezien worden van een vrees voor verdringing door allochtonen, die aangewakkerd wordt door het latent ethnocentrisme in de bredere maatschappij. De neerwaarts mobiele zijn het sterkst aangewezen op solidariteitsmechanismen van de staat en vrezen dat deze afgekalfd kunnen worden en dat hun rechten en privileges 'als dominante groep' bedreigd worden door de 'invasie' van allochtonen (cfr. Blumer 1958). Sommige politieke krachten spelen op deze beelden in. De neerwaarts mobiele ervaren hun eigen lot in de snelle economische herstructurering als onrechtvaardig en menen in oneerlijke competitie te staan met immigranten – ook al is er in reële zin, zoals reeds eerder aangehaald werd, geen sprake van directe concurrentie door het (ook etnisch) gesegmenteerde karakter van de arbeidsmarkt (of door de zeer penibele toestand van de allochtonen). De spectaculaire groei van de tertiaire sector en de 'nieuwe economieën' die een hoge scholingsgraad vereisen en het aanhoudend inkrimpen van de traditionele industriële sectoren, maakt vooral de laaggeschoolden het meest kwetsbaar om dergelijke denkbeelden aan te nemen. Wimmer (2000) wijst erop dat vele studies de sociale verdeling van xenofobe attitudes en extreem rechts stemgedrag documenteren. Neerwaarts mobiele of mensen die *denken* dat zij in de nabije toekomst achteruit zullen gaan, hebben volgens de hypothese van Wimmer de grootste kans ethnocentrisme aan te hangen. Sociaal-economische onzekerheid speelt hier dus een sleutelrol. Al een hele poos geleden stelde Hoffmann-Nowotny (1973) overigens dat de toekomstverwachting van een persoon belangrijker is dan de actuele professionele status om de mate van ethnocentrisme te voorspellen.

Sociaal kapitaal

Aan de hypothese van Wimmer dat vooral neerwaarts mobiele mensen of mensen die vrezen achteruit te zullen gaan gevoelig zijn voor ethnocentrisme, kan theoretisch nog een dimensie toegevoegd worden. Het zal wellicht niet zo zijn dat alle mensen die gebukt gaan onder neerwaartse mobiliteit en subjectieve sociaal-economische onzekerheid een toename van ethnocentrisme zullen kennen. Men zou kunnen veronderstellen dat vooral mensen met een zwakke sociale inbedding de eerste 'slachtoffers' zullen worden. Pas wanneer zich in situaties van vrees voor neerwaartse mobiliteit en uitsluiting zogenaamde identitaire angsten (Wieviorka, 1996) ontwikkelen die niet getemperd kunnen worden omdat men nog nauwelijks in sociale netwerken participeert en daaruit geen steun kan putten, is de kans groot dat men dit wil compenseren door middel van ethnocentrisme. Deze hypothese brengt ons bij het gegeven 'sociaal kapitaal', dat tegenwoordig steeds vaker als centraal concept in verklaringsmodellen aangaande verschillende sociale fenomenen, waaronder ook ethnocentrisme, opduikt.

Recentelijk kent het begrip sociaal kapitaal een grote aantrekkingskracht in de sociale wetenschappen (en daarbuiten). Die populariteit (Decoster, 2000) is met name te danken aan het werk 'Making Democracy Work' van Robert Putnam (1993). Putnam hanteert het begrip sociaal kapitaal op een hoog aggregatieniveau (landen, regio's, gemeenschappen) en duidt ermee de mate van vertrouwen,

normen en netwerken aan die gecoördineerde maatschappelijke actie mogelijk maken. Zo hebben regio's meer of minder sociaal kapitaal naargelang ze beter of slechter in staat zijn burgers vrijwillig te organiseren rond politieke, economische en sociale doelen. Sociaal kapitaal is bij Putnam in eerste instantie het voorkomen van de wijd verspreide verwachting dat andere burgers normen van wederkerigheid zullen huldigen (Stolle, 1999). Gemeenschappen met een levendig verenigingsleven kennen volgens Putnam een hoog sociaal kapitaal (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). In dergelijke situaties wordt spontane samenwerking en collectieve actie in een opwaartse spiraal gestimuleerd. Hoe meer wederzijdse kennissen er zijn en hoe groter het aantal lidmaatschappen in organisaties is, des te meer gemeenschapscohesie en collectieve actie er mogelijk is (Decoster, 2000). Voor alle duidelijkheid dient benadrukt te worden dat het begrip sociaal kapitaal hier eigenlijk in een macroscopische zin gehanteerd wordt, met name als een systeemkenmerk van de hele samenleving.

Er is echter ook een (oudere) alternatieve invulling van sociaal kapitaal die in plaats van een hoog aggregatieniveau liever het microvlak hanteert om sociaal kapitaal in te vullen. Sociaal kapitaal wordt dan gedefinieerd als de mogelijkheid van individuen om hulpbronnen te mobiliseren uit de sociale netwerken waar men deel van uitmaakt (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Exemplarisch is de instrumentele invulling van het begrip zoals aangebracht door de Franse socioloog Bourdieu (1989; 1992). Bourdieu definieert sociaal kapitaal als "het geheel van bestaande en potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutioniseerd netwerk van relaties van onderlinge bekendheid en erkentelijkheid – ofwel uit het lidmaatschap van een groep – dat elk van zijn leden de ruggeleuning geeft van het collectieve kapitaalbezit, een 'geloofsbrief' die hen in ruime zin des woords kredietwaardig maakt" (Bourdieu, 1989). Lidmaatschap brengt met andere woorden instrumentele voordelen met zich mee en mensen zijn daarom voortdurend in de weer om in deze belangrijke hulpbron te investeren (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Portes (1995) omschrijft sociaal kapitaal op vergelijkbare wijze als 'het vermogen van actoren om voordelen veilig te stellen via hun lidmaatschap in sociale netwerken of andere sociale structuren'.

Het dient benadrukt te worden dat sociaal kapitaal niet zomaar uit de lucht komt vallen. Sociale netwerken, de bron van sociaal kapitaal, zijn nimmer gegeven. Ze moeten gebouwd en onderhouden worden. Men moet voortdurend investeren in sociale relaties en netwerken om ze intact te houden. Dit gebeurt zowel op een bewuste als op een onbewuste wijze. Volgens Bourdieu is sociaal kapitaal overigens ook nauw verbonden met cultureel kapitaal (kennis, diploma's) en economisch kapitaal. Sociale verplichtingen (relaties) zijn onder bepaalde condities bijvoorbeeld 'omwisselbaar' tot economisch kapitaal (Decoster, 2000). Cultureel kapitaal kan dan weer toegang tot bepaalde netwerken faciliteren, terwijl omgekeerd bepaalde sociale netwerken ook tot accumulatie van nieuwe kennis en vaardigheden kan leiden. Het grote verschil tussen sociaal kapitaal en de andere kapitaalsvormen is dat sociaal kapitaal een virtueel karakter heeft. Economisch kapitaal staat op de bankrekeningen van de mensen en omvat hun roerend en onroerend goed. Cultureel kapitaal zit als het ware in de hoofden van de mensen – en volgens Bourdieu ook in hun lichaam (shouding) – en uit zich concreet in diploma's, (vak)kennis en levensstijl. Sociaal kapitaal heeft daarentegen betrekking op de structuur van sociale relaties (Komter, Burgers & Engbersen, 2000). Het gaat om vormen van verbondenheid die ook 'verzilverd' moeten worden. Wie in staat is emotionele, materiële of informatieve hulpbronnen te mobiliseren uit het netwerk waar hij of zij deel van uitmaakt, is beter af dan anderen, zo vatten Komter et alii (2000) het belang van sociaal kapitaal samen.

Portes (1998) wijst op de positieve en de negatieve effecten van sociaal kapitaal (Decoster, 2000). Positief is de functie van sociaal kapitaal als bron van sociale controle. Tenminste, indien de sociale controle de naleving van legitieme regels afdwingt, is dit een positief effect. Deze functie van sociaal kapitaal kan ook negatief uitvallen wanneer overdreven sociale controle leidt tot extreem conformisme en onverdraagzaamheid. Een ander positief effect is de rol die netwerken spelen in het vinden van de 'juiste' banen, werknemers, partners, vrienden, enzovoort. Een veelheid van contacten – ook al zijn ze vluchtig – verhoogt de kans op het vinden van interessante personen. Intensievere contacten binnen een familie, vriendenkring of gemeenschap vormen dan weer een interessant reservoir om snel betrouwbare mensen te vinden en om in tijden van (emotionele of materiële) moeilijkheden op terug te vallen. Een negatief effect van sociaal kapitaal kan echter zijn dat de eigen groep beklemmend werkt. Zo kan sociale mobiliteit van ambitieuze mensen soms door een groep geblokkeerd of getemperd worden en kunnen individuen verplicht worden hun verlangens te temperen en hun aspiraties bij te schaven. Het functioneren op verschillende snelheden kan afgeremd worden.

Het mag duidelijk zijn dat in een instrumentele invulling sociaal kapitaal gezien wordt als de toegang tot interactievormen en netwerken die gemobiliseerd kunnen worden voor het realiseren van individuele doelstellingen en collectief handelen (Stolle, 1999). In dat geval interesseren ons in de eerste plaats de effecten van het bezit van sociaal kapitaal op de netwerkleden. Dat kunnen ook onbewuste of onbedoelde effecten zijn. De 'Putnamiaanse' vraag of netwerken bevorderlijk zijn voor veralgemeend vertrouwen binnen de gehele samenleving waarbinnen netwerken actief zijn - en zo ook voor de sociale cohesie en bijvoorbeeld de sterkte van de democratie -, stelt zich in zo'n benadering niet noodzakelijk. Waar Putnam-adepten de focus richten op sociaal kapitaal als een fenomeen dat de gehele gemeenschap ten goede komt, beschouwen volgelingen van auteurs als Bourdieu en Portes sociaal kapitaal veeleer als een hulpbron voor individuen.

Meer en meer auteurs gaan de individuele netwerkgeoriënteerde benadering tegenwoordig echter combineren met de Putnam-traditie. Vaak wordt daarbij (soms impliciet) de volgende redenering aangehangen: mensen met een hoog sociaal kapitaal (in 'Bourdieu'siaanse' zin) van *weak* en *strong ties* zullen meteen ook een hogere verwachting van abstracte wederkerigheid bij onbekenden en vertrouwen in onbekenden hebben (in 'Putnamiaanse' zin). Hun hoge sociaal kapitaal zal bovendien een resem positieve effecten ressorteren, zoals bijvoorbeeld een socialer en democratischer waardepatroon, wat dan op macroniveau weer de sociale cohesie en het democratisch gehalte van een samenleving bevordert. Er wordt daarbij een mix gemaakt van (individuele deelname aan) sociale netwerken aan de ene kant en algemeen vertrouwen en abstracte wederkerigheid aan de andere kant in één en dezelfde cluster die dan 'sociaal kapitaal' genoemd wordt. Stolle (1999) wees er terecht op dat er echter nood is aan een microtheorie die precies de link – ook causaal - tussen aan de ene kant wat zij de 'structurele' componenten (de netwerken, de interactie) noemt en aan de andere kant wat zij de 'culturele', attitudinale componenten (wederkerigheid, vertrouwen) noemt, blootlegt (Hooghe, 1999; Jacobs, 2000). Nu wordt die link te vaak als vanzelfsprekend verondersteld en wordt er simpelweg vanuit gegaan dat netwerken, vertrouwen en wederkerigheid één pot nat zijn.

Een meer onderbouwde variant probeert de Putnam-redenering dat sociale netwerken (bijvoorbeeld participatie in het verenigingsleven) bevorderlijk zijn voor de sociale cohesie en maatschappelijke integratie dan ook empirisch te toetsen op microniveau vooraleer uitspraken te doen over effecten op macroniveau. Zo wordt bijvoorbeeld bekeken of het klopt dat participatie in het verenigingsleven bevorderlijk is voor de sociale cohesie en maatschappelijke integratie *omdat* leden van

verenigingen een socialer en democratischer waardepatroon zouden hebben dan diegenen die geen lid zijn (Elchardus, Hooghe & Smits, 2000). De idee is daarbij dat participatie leidt tot bepaalde (positieve) attitudes.

Wat kan het nut zijn van het concept sociaal kapitaal in een verklarend model voor ethocentrisme? Laten we beginnen met een koppeling te maken tussen ethocentrisme aan de ene kant en de instrumentele netwerkgeoriënteerde opvatting van sociaal kapitaal aan de andere kant. Zo zou men kunnen stellen dat mensen met brede sociale contacten (*weak ties*), familiebanden en vriendschappen (*strong ties*), met een (grote) deelname aan het verenigingsleven en met een goede inbedding in verschillende sociale netwerken door dit alles een groot sociaal kapitaal kunnen genereren. Men kan ervan uitgaan dat mensen de netwerken waarin zij participeren ook individueel als hulpbronnen kunnen aanwenden. Nu kan men als hypothese naar voren schuiven dat mensen met een hoog sociaal kapitaal niet alleen een grotere kans op participatie in de verschillende maatschappelijke velden hebben maar ook een kleinere kans op identitaire angsten (zgn. reflexieve onzekerheid, zie verder) hebben – omdat men steun kan putten uit de eigen sociale relaties - en ten gevolge daarvan ook een kleinere kans zullen hebben om op ethocentrische denkbeelden terug te vallen. Mensen met een laag kapitaal, hebben omgekeerd een hogere kans op identitaire angsten en ten gevolge daarvan een hogere kans op ethocentrische denkbeelden. Zo kan de hypothese van Wimmer die stelt dat vooral neerwaarts mobiele mensen (of mensen die vrezin achteruit te zullen gaan) gevoelig zullen zijn voor ethocentrisme, aangevuld worden door te stellen dat met name dié neerwaarts mobiele mensen ethocentrisch zullen denken die een zwak sociaal netwerk (een laag sociaal kapitaal) hebben en daardoor identitaire angsten ontwikkelen.

Het concept sociaal kapitaal wordt naar het voorbeeld van Coleman, en in zijn voetspoor Putnam, momenteel in verklaringsmodellen echter ook gebruikt en opgevat als een cluster van vertrouwen, wederkerigheid en sociale netwerken. Zo wordt verder bouwend op het werk van Putnam vaak verondersteld dat precies de mensen met een hoog sociaal kapitaal (in ‘Bourdieuiaanse’ zin) van *weak* en *strong ties* ook een hogere verwachting van abstracte wederkerigheid bij, en vertrouwen in, onbekenden zullen hebben (in ‘Putnamiaanse’ zin) en dat dit samenspel op zijn beurt een resem positieve effecten heeft (zoals een socialer en democratischer waardepatroon). Een dergelijke opvatting kan ook gebruikt worden in een verklaringsmodel voor ethocentrisme. De cluster van vertrouwen, wederkerigheid en sociale netwerken zou zodoende van invloed zijn op gevoelens ten aanzien van vreemdelingen – en dit, om even op Wimmer terug te komen, bijvoorbeeld ongeacht het feit of men nu al dan niet neerwaarts mobiel is (of denkt te zijn). De redenering is dus dat sociaal kapitaal bestaat uit een mengeling van algemeen vertrouwen, abstracte wederkerigheid en concrete inbedding in sociale netwerken en dat een lage mate van sociaal kapitaal sowieso de kans op ethocentrisme vergroot. Omgekeerd, verlaagt een hoge mate van sociaal kapitaal de kans op ethocentrisme. Een logische volgende stap is dan natuurlijk om te gaan zoeken wat de mate van sociaal kapitaal kan verklaren en om het verband te leggen met vormen van economisch of cultureel kapitaal of socio-demografische variabelen als determinanten van sociaal kapitaal.

Maar wellicht interessanter is de variant op de ‘sociaal kapitaal’-redenering waarbij netwerken, vertrouwen en wederkerigheid niet meteen *a priori* als één samenhangende cluster bekeken worden maar de link tussen participatie in netwerken en attitudes geproblematiseerd wordt en empirisch onderzocht wordt. De getoetste hypothese is daarbij dat participatie in het verenigingsleven bevorderlijk is voor een socialer en democratischer waardepatroon, waaronder bijvoorbeeld een geringere mate van ethocentrisme (Elchardus, Hooghe & Smits, 2000). Een logische volgende stap is ook hier om te gaan

zoeken wat die participatie in het verenigingsleven verklaart, waarbij opnieuw te denken valt aan socio-demografische factoren of de invloed van economisch of cultureel kapitaal. Daarnaast wordt ook gekeken naar minder klassieke verklarende factoren zoals gezinssituatie, relatiestabiliteit, processen van gezinsuitdunning, tijdsdruk, mogelijkheden tot geografische mobiliteit of – en niet in het minst – het aantal uren dat televisie gekeken wordt (Elchardus, Hooghe & Smits, 2000). Deze benadering wint momenteel flink aan populariteit en het lijkt wel dat ‘sociaal kapitaal’ daarbij verheven werd tot het nieuwe centrale concept in verklaringsmodellen van ethnocentrisme. Het lijkt ook empirisch hard te maken.

Anomie?

De populariteit van het concept sociaal kapitaal heeft ‘anomie’, in de betekenis van Srole (1956), ter verklaring van ethnocentrisme wat naar de achtergrond verschoven. Srole (1956) definieerde anomie tweeledig. Enerzijds refereert het aan het individueel gevoel niet (meer) tot de maatschappij te behoren en anderzijds het in gebreke blijven van identificatiemogelijkheden van het individu met anderen. Srole onderscheidt vijf componenten in het concept anomie: (1) politieke machteloosheid – het gevoel dat leiders onverschillig staan tegenover de behoeften en noden van de bevolking; (2) maatschappelijke machteloosheid – de perceptie van de sociale orde als onvoorspelbaar en ordeloos; (3) ervaring van sociaal-economische achteruitgang – dat de bereikte welstand langzaam verloren gaat; (4) verlies van geïnternaliseerde waarden en normen en gevoel van zinloosheid van het leven; (5) sociaal isolement of het gevoel niet (meer) ondersteund te worden door sociale netwerken (Felling, Peeters & Scheepers, 1986: 116; Billiet & Loosveldt, 1998: 107). Wie verkeert in een toestand van anomie is sociaal gedesoriënteerd en gedesintegreerd. In Srole’s benadering van anomie wordt de aandacht geheel gericht op een cluster van attitudes, waarbij de sociale macrostructuur (ten voordele van de begeleidende subjectieve beleving ervan) grotendeels uit het zicht verdwijnt.

Tot voor kort was dit concept ‘anomie’, opgevat als ‘de ervaring van sociale desoriëntatie, morele deregulatie en gebrekkige identificatie’ (Billiet & Loosveldt, 1998: 107) of ‘een subjectief ervaren sociale desintegratie die gepaard gaat met ontoereikende identificatiemogelijkheden’ (Felling, Eisinga & Scheepers, 1986: 63), vaak hét centraal element bij de verklaringen voor ethnocentrisme. Het bleek ook empirisch houdbaar. De redenering was dat de mate van anomie – de logische tegenhanger van ‘het gevoel van integratie’ van de autochtoon in de samenleving - van invloed zal zijn op de houdingen die de autochtoon ontwikkelt ten aanzien van etnische minderheden (ethnocentrisme). Hoe sterker het gevoel van maatschappelijke integratie, des te minder kans er is op ethnocentrisme. Concreet werd anomie geoperationaliseerd als politieke machteloosheid, maatschappelijke machteloosheid, het gevoel zijn eigen lot niet te kunnen bepalen, het gevoel van normloosheid en zinloosheid en het gevoel van sociale isolatie (Billiet, Carton & Huys, 1990).

Uiteraard werd dan ook gepoogd in kaart te brengen wat anomie verklaart, waarbij gekeken werd naar de invloed van een resem socio-demografische factoren (zoals leeftijd, geslacht, opleiding, SES, levensbeschouwing) maar ook het lidmaatschap van sociale of culturele organisaties (Billiet & Loosveldt, 1998). Zo hanteerde men eigenlijk de visie dat het cultureel en sociaal kapitaal (dat de autochtoon al dan niet bezit) en zijn/haar (inschatting van) de sociaal-economische positie, bepalend zijn voor de mate van anomie. De mate van anomie beïnvloedt dan weer de mate van ethnocentrisme. De mate van anomie valt daarbij inhoudelijk te parafaseren als het negatief van de sterkte van het ‘gevoel van integratie’ (de positieve beleving van participatie in de verschillende maatschappelijke velden, het

gevoel greep te hebben op het eigen leven en omgeving en het ervaren van verbondenheid). Hoe minder groot de anomie – of hoe groter het gevoel van integratie - hoe kleiner de kans op etnocentrisme, zo is de redenering. Daarbij gaat men ervan uit dat deze anomie - dit gevoel van integratie - zich op attitudinaal vlak manifesteert in een cluster van bijvoorbeeld een redelijk veiligheidsgevoel, positief toekomstbeeld, lage gevoelens van politieke machteloosheid, lage mate van utilitair individualisme, interne locus of control en algemeen vertrouwen. Tussen deze variabelen moet er dus een sterke samenhang bestaan. Anomie is in dit model de interveniërende variabele tussen cultureel en sociaal kapitaal en sociaal economische zekerheid aan de ene kant en etnocentrisme of de houding tegenover etnische minderheden aan de andere kant. De schakelidee is dat etnocentrisme als compenserend wereldbeeld omhelsd wordt wanneer men zich geen deelgenoot (meer) voelt van de samenleving.

Men kan zich de vraag stellen of een dergelijk gebruik van een concept als anomie aanvaardbaar is, en erger nog, of het concept anomie zoals het momenteel doorgaans ingevuld en geoperationaliseerd wordt theoretisch überhaupt verdedigbaar is. Anomie dreigt een te flexibel, allesomvattende en diffuse allemansvriend, een catch-all concept, te zijn waar eenieder het zijne in kan herkennen. Politieke machteloosheid, maatschappelijke machteloosheid, ervaring van sociaal-economische achteruitgang, verlies van zinvolheid van het leven en sociaal isolement worden als ‘subdimensies’ van anomie beschouwd. Alles wordt op één hoop gegooid en via een tovenaarsspreuk in een handomdraai als een aanvaard ‘overkoepelend’ concept gedefinieerd. Waage spreekt van ‘wetenschappelijke’ mystificatie waarbij concepten als anomie, aliënatie en sociaal kapitaal (wanneer opgevat als een cluster van vertrouwen, wederkerigheid en netwerken) “betekeniskameleons zijn geworden die geen zinvolle wetenschappelijke communicatie kunnen dragen en hoogstens als aanduiders van grote, vaag omlinjnde interessevelden kunnen dienen. Als term om een specifiek, empirisch waarneembaar gegeven aan te duiden, zijn deze begrippen door frequent (mis)(ge)bruik betekenisloos geworden” (Waage, 1998: 29). Met één begrip tracht men een complex van fenomenen te vatten. Het is maar zeer de vraag of dit te rechtvaardigen valt. Over de precieze operationalisering van het concept valt dan natuurlijk ook te discussiëren en het is niet echt verwonderlijk dat er geen algemeen aanvaarde meetinstrumenten zijn.

De concepten anomie, sociaal kapitaal, integratie en participatie

De vaststelling dringt zich op dat zowel de ‘sociaal kapitaal’ benadering als de anomiebenadering in staat zijn om als verklaringsmodel voor etnocentrisme te dienen en op basis van empirisch onderzoek houdbaar en plausibel lijken te zijn. Al lijkt er behoorlijk wat overlap te bestaan tussen aspecten/indicatoren van beide concepten, toch kan men er niet omheen dat ze beiden een verschillend verklarend accent leggen. De vraag dringt zich op wat de beste benaderingswijze is. En het lijkt er sterk op dat de keuze voor het ene of het andere model in de literatuur in zekere mate verband houdt met academische modeverschijnselen. Wat is nu een zinnig verklaringsmodel voor etnocentrisme in het licht van al deze mogelijke benaderingswijzen? Vallen de sociaal kapitaal benadering (in de zin van participatie) en de anomie benadering bijvoorbeeld te combineren?

In eerste instantie zou ons vertrekpunt de stelling vormen dat de mate van integratie en participatie in de samenleving voor de Vlaming van invloed zal zijn op de houdingen die de Vlaming ontwikkelt ten aanzien van etnische minderheden (etnocentrisme). Het cultureel kapitaal (Bourdieu, 1992) dat de Vlaming al dan niet bezit en zijn sociaal-economische positie, wordt dan bepalend geacht voor zijn integratie en participatie. Integratie en participatie vormen met andere woorden een

interveniërende variabele tussen cultureel kapitaal en sociaal economische positie aan de ene kant en ethnocentrisme of de houding tegenover etnische minderheden aan de andere kant. De bedoeling hierbij is het sociologisch integratieconcept dat tegenwoordig doorgaans alleen bij de studie van allochtonen gebezigd wordt, nu ook eens voor de studie van autochtonen te hanteren.

Belangrijk is uiteraard eerst duidelijk te maken wat we precies met integratie bedoelen en als we hierover ook empirische uitspraken willen doen, hoe we dit zouden kunnen operationaliseren. Integratie, zo legden we eerder uit, wijst als sociologisch concept in feite op (een ontwikkeling naar) een situatie waarin alle leden van de samenleving optimaal (kunnen) participeren in de verschillende maatschappelijke velden en de samenleving met haar verschillende velden als een eenheid kan functioneren. We stelden eerder dat er zowel een receptiekant als een adaptatiekant aan het integratieproces verbonden is. De receptiekant wijst op door de maatschappij – meestal in concreto de overheid maar bijvoorbeeld ook het bedrijfsleven - aangeboden kansen voor individuen en groepen om in verschillende maatschappelijke velden te participeren. De adaptatiekant wijst op de mate waarin individuen of groepen investeren in hun sociale kansen en hoe zij reageren op de sociale situatie waarin zij verkeren. In het proces van insluiting en uitsluiting kruisen objectiviteit en subjectiviteit zich hierbij op complexe wijze. Men kan immers al dan niet objectief participeren in (verschillende velden van) de maatschappij en men kan al dan niet subjectief het gevoel hebben integraal deel uit te maken van die maatschappij en er kan (en zal) interactie plaatsvinden tussen beide fenomenen. Het integratieconcept lijkt conceptueel interessant en handig om een globaal kader te schetsen waarin processen van insluiting en uitsluiting voor het voetlicht kunnen treden, daarbij aandacht te hebben voor objectieve en subjectieve dimensies en waarmee meteen ook iets over sociale cohesie gezegd kan worden.

In dit laatste – de band van integratie met sociale cohesie – ligt echter ook zijn zwakte. De sociale component van integratie overlapt met de gangbare opvatting van wat sociaal kapitaal is. Opgenomen zijn in een netwerk vormt enerzijds een definitie van sociaal kapitaal en anderzijds een aspect van wat we ‘objectieve’ integratie – ‘daadwerkelijke (sociale) participatie’ – genoemd hebben.

Via deze redenering kunnen we overigens ook het ‘klassieke’ verklingsmodel voor ethnocentrisme waarbij anomie centraal staat omsluiten. In dit geval verwijst anomie – te parafaseren als een ‘gevoel van integratie’ – immers op de subjectieve dimensie van integratie.

De vaststelling kan dan ook niet anders zijn dan dat er een sterke overlap is tussen de verschillende conceptuele modellen die centraal staan in de verschillende verklingsmodellen voor ethnocentrisme. Wel is het zo dat de verschillende concepten andere accenten leggen. Wanneer anomie als sleutelconcept gehanteerd wordt, drukt de aandacht voor de (subjectieve) attitudinale dimensie de objectieve participatiedimensie op de achtergrond (sociaal kapitaal) en vice versa. Met het sleutelconcept integratie wordt de inclusie uitgebreid naar de verschillende sociale systemen. Andere dimensies van insluiting (culturele, politieke) dan participatie in sociale netwerken worden opgenomen.

Objectieve leefsituatie, subjectieve evaluatie en ethnocentrisme

Om uit de impasse te geraken lijkt het noodzakelijk om in de plaats van te werken met algemene concepten een stap terug te zetten in onze zoektocht naar een verklingsmodel voor ethnocentrisme. Daarom opteren we voor een benadering waar er niet a priori een tussenliggend ‘alles verklarend’- ‘catch-all’ concept gebruikt wordt. We proberen daarbij zowel aandacht te besteden aan (de invloed van) de adaptatiekant als de receptiekant van het integratieproces en willen zowel ruimte laten voor

invloeden van de objectieve leefsituatie als subjectieve evaluaties van de leefsituatie op het fenomeen etnocentrisme.

De voorafgaande theoretische modellen hebben alle gemeen dat ze empirisch neerkomen op wat een padmodel benadering genoemd wordt. Bepaalde attitudes, gedragingen en kenmerken komen tot stand onder invloed van voorafgaande kenmerken, gedragingen en attitudes. Sommige variabelen fungeren als exogene andere als endogene variabelen in (sub)modellen om etnocentrisme te verklaren.

Kenmerkend is ook dat de verschillende theoretische modellen om etnocentrisme te verklaren zogenaamde latente concepten bevatten. Latente concepten zijn kenmerken van (in deze context) individuen die niet rechtstreeks te meten zijn maar die gemeten dienen te worden via manifeste kenmerken. De concepten ‘anomie’ en ‘sociaal kapitaal’ vormen hier klassieke voorbeelden van.

Doelstelling van onze zoektocht wordt om gebruikmakende van de constituerende variabelen van de verschillende in de internationale literatuur aangedragen verklaringmodellen voor etnocentrisme een empirisch toetsbaar en dus verwerpbaar theoretisch model te bouwen.

Als uitgangspunt nemen we de objectieve posities en de feitelijke participatie van de respondenten in de verschillende maatschappelijke velden. Zo leidden de (economische) structuurtransformaties sinds de jaren '70 volgens Byrne (1999) en Sassen (1990) tot een toenemende stedelijke polarisatie. Een substantiële minderheid valt op meerdere terreinen uit de boot. In een context van gestage ontmanteling van de verzorgingsstaat, toenemende flexibilisering en deregularisering, erosie van het systeem van vastheid van betrekking en een standvastige structurele werkloosheid bij laaggeschoolden kient een dreigingssfeer van sociaal-economische marginalisering en (ervaren) bestaansonzekerheid (Bauman, 1998). Niet slechts een ‘klasse’ met beperkte levenskansen, maar ook andere groepen komen steeds meer onder druk te staan. Naast effectief ‘uitgesloten’ bestaat er een groep van ‘bedreigde’ of bestaansonzekere mensen aan de rand van de welstellende meerderheid (Swyngedouw, 1992: 28). De hedendaagse bestaansconditie betekent – om Bauman (1998) te parafraseren – ‘leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid’ in een voortdurend wijzigend maatschappelijk (consumptie)klimaat. De uitgangsidee is dat de voedingsbodem voor etnocentrisme voortvloeit uit het samengaan van twee factoren: enerzijds een zeer dynamische ‘bedreigende’ – en steeds minder begrijpelijke en beheersbare – complexe omgeving en anderzijds een populatie die zeer ontvankelijk is voor deze onzekerheidstimuli en de aangereikte antwoorden ten gevolge van hun sociale, economische en culturele levensomstandigheden.

Het vertrekpunt van zo'n tentatief verklaringmodel vraagt bijgevolg expliciet aandacht voor zowel de objectieve leefsituatie als voor de begeleidende subjectieve beleving van die leefsituatie om houdingen tegenover migranten te verklaren, zonder *a priori* de voorkeur aan de ene of de andere dimensie te geven, die bijvoorbeeld hetzij de nadruk legt op kapitaalsvormen hetzij op attitudes (als tussenliggende concepten). De hedendaagse ervaring van permanente verandering waarbij vanzelfsprekende verworvenheden steeds opnieuw ter discussie worden gesteld *kunnen* tot gevoelens van machteloosheid, onzekerheid, economische onzekerheid en discriminatie leiden. In zo'n model wordt nagegaan in welke mate een maatschappelijke context *an sich* en de begeleidende (ongunstige) ervaringen op sociaal (machteloosheid), cultureel (onzekerheid), economisch (economische onzekerheid) en politiek (discriminatie) gebied bijdragen tot het ontwikkelen van negatieve gevoelens tegenover vreemdelingen. Hierbij stelt zich de vraag in welke mate individuen ‘ingepugd’ zijn op meerdere centrale maatschappelijke subsystemen zoals economie, politiek, onderwijs, vrije tijd of recht. Het culturele, sociale, economische en politieke kapitaal dat men bezit, is evenwel slechts één zijde van de medaille.

Elk objectief element heeft in hoofdte van diegene die erdoor getroffen wordt een meer subjectieve dimensie. Hoe percipieert, ervaart en evalueert men de eigen sociale, culturele, economische en politieke positie en de (omringende) sociale omgeving? In ons tentatieve verklaringsmodel willen we zowel de objectieve als de subjectieve dimensie betrekken.

Naar een toetsbaar empirisch model.

Voor de ontwikkeling en de partiële toetsing van een theoretisch model zal gebruik gemaakt worden van het stedelijke survey-onderzoek ‘Antwerpenaren en hun stad’ dat in de periode maart - oktober 1999 werd uitgevoerd door het IPSoM-K.U.Brussel in opdracht van de uitzendgemachtigde lokale Antwerpse televisievereniging ATV vzw (Abts & Swyngedouw, 1999). Dit onderzoek naar het subjectieve welbevinden van de Antwerpenaren in hun stad tracht de ‘subjectieve ervaringswerkelijkheid’ te karteren en na te gaan ‘hoe processen van probleemdefiniëring, beleidsevaluatie en politiek vertrouwen in een specifieke grootstedelijke context plaatsgrijpen’. Centraal hierin staan de interrelatie tussen leefsituatie, subjectief welbevinden en de ervaringswereld van burgers; hun perceptie en definiëring van sociale problemen; de houdingen en het vertrouwen ten aanzien van de lokale overheid in de grootstedelijke ruimte. De gegevens van dit onderzoek werden verzameld door middel van face-to-face interviews bij een steekproef van de populatie (18- tot 85-jarigen) van de stad Antwerpen. Om analytisch-technische redenen werd gewerkt met een tweetrapssteekproef: 66 onderscheiden statistische sectoren zijn in de steekproef opgenomen. In totaal werden 938 geldige interviews afgenomen. Naar gelang de gehanteerde definitie (Groves, 1989: 140-145; Carton, 1999: 144-145) situeert de respons zich ergens tussen ten minste 50% en ten hoogste 64% (Abts, 2000: 19). Analyse met Weight 2.1 (Hajnal, 1995) toont aan dat de steekproefpopulatie representatief ($p=.92$) is voor de gehele populatie m.b.t. het gecombineerde kenmerk leeftijd-geslacht. Een vergelijking van de resultaten van het stemgedrag bij de gemeenteraadsverkiezingen toont evenwel aan dat de steekproef significant afwijkt van de populatiegegevens. Vlaams Blokstemmers, WOW-kiezers, diegenen die niet zijn gaan stemmen en kiezers die op ‘kleinere’ partijen gestemd hebben, zijn ondervertegenwoordigd. De beleidspartijen zijn daarentegen allen oververtegenwoordigd alsook diegenen die een blanco of ongeldige stem uitbrachten. Om die reden wordt er gewerkt met een gewogen steekproef, waarbij een weegfactor op basis van leeftijd, geslacht en het stemgedrag bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 berekend werd (Abts, 2000).

Een hypothetisch padmodel en zijn toetsing

Het hypothetisch padmodel dat we naar voren schuiven wil zowel aandacht besteden aan de ‘objectieve’ als de ‘subjectieve’ dimensie van integratie zonder een primordialiteit aan één van beide dimensies toe te kennen. We willen nagaan of het empirisch overeind blijft. Hierbij zullen we gebruik maken van de constituerende componenten van de verschillende hierboven besproken theorieën. Hoewel we op theoretische gronden zware vraagtekens geplaatst hebben bij ‘alomvattende’ begrippen

als anomie en sociaal kapitaal zullen we desondanks toch nagaan of deze concepten op basis van onze data houdbaar zijn.

De opbouw van een padmodel, waarbij de in het model voorafgaande variabelen gebruikt worden om de in het model volgende variabelen te controleren kan niet anders dan op theoretische gronden gebeuren. De volgorde waarin variabelen in het model worden ingebracht heeft gevolgen voor de toetsing van het effect van de betreffende variabelen op de afhankelijke variabele, in casu etnocentrisme. We opteren ervoor om verschillende groepen van variabelen die theoretisch samenhangen, in verschillende stappen gezamenlijk in ons padmodel op te nemen.

Een eerste groep van variabelen kunnen we objectieve achtergrondvariabelen noemen. Zij zijn niet gekozen of zijn voor volwassenen gegeven als het resultaat van hun voorgaande levenservaringen. Het betreft hier geslacht, leeftijd en opleiding. Het opleidingsniveau (laag; midden; hoog) vormt de indicator van *cultureel kapitaal*.

De tweede groep objectieve achtergrondkenmerken die de sociale context van de ondervraagden moeten uittekenen, wordt gecatalogeerd onder de verschillende vormen van kapitaal (cfr. Bourdieu). *Economisch kapitaal* wordt gemeten aan de hand van beroepsstatus (werk; werkloos; andere) en gezinsinkomen (minder dan 45.000 BF; tussen 45.000 en 84.999 BF; 85.000 BF of meer). Deze variabelen worden gezien als afhankelijk van de leeftijd, het geslacht en de opleiding van de respondenten.

De derde groep van variabelen, in feite slechts één, wordt gevormd door de *levensbeschouwelijke betrokkenheid*. In navolging van Waage & Billiet (1998: 29-30) wordt levensbeschouwelijke betrokkenheid geoperationaliseerd aan de hand van levensbeschouwelijke oriëntatie en kerkpraktijk. Volgens Eisinga et alii. (1990) is de relatie tussen levensbeschouwelijke betrokkenheid en etnocentrisme namelijk curvilineair. Naarmate katholieken kerkelijk sterker betrokken zijn, neemt de negatieve houding tegenover migranten af. Bij niet-katholieken neemt de negatieve houding eveneens af naarmate men een meer uitgesproken geloofsovertuiging heeft. Randkerkelijken en mensen zonder levensbeschouwing zouden zich het sterkst afzetten tegen migranten (Billiet, 1995). De geconstrueerde variabele bevat zes categorieën: geen levensbeschouwing, vrijzinnig, anders kerkelijk (protestant, moslim, jood,...), randkerkelijk, kerkelijk (geregeld maar niet wekelijks naar de kerk) en kerks (meermaals per maand tot meer dan wekelijks naar de kerk). We theoretiseren dat levensbeschouwelijke betrokkenheid (gedeeltelijk) een functie is van de in de twee voorgaande groepen genoemde variabelen.

In ons vierde blok van variabelen worden enerzijds indicatoren van *sociaal kapitaal* en anderzijds indicatoren van *politiek kapitaal* in het model ingebracht. Het werd via uiteenlopende indicatoren geoperationaliseerd. Ten eerste of men al dan niet *lid* is van een *vereniging*, en zo ja, van één of meerdere soorten verenigingen. Ten tweede werd gepeild naar de mate van *sociale contacten* met de nabije omgeving (nooit of zelden; tot éénmaal per week; meerdere malen per week of meer). Via vier variabelen wordt nagegaan hoe frequent men een praatje maakt met *buren*, bezoek krijgt of op bezoek gaat bij *familie*, persoonlijk contact heeft met *vrienden* of kennissen en hoe vaak men *activiteiten buitenshuis* samen met anderen doet. Ten derde werd *vakbondslidmaatschap* als afzonderlijk indicator opgenomen. *Politiek kapitaal* – of de mate dat men ‘aangesloten’ is op het politieke systeem – werd noodzakelijkerwijs geoperationaliseerd via de variabele ‘politieke belangstelling’ (geen; weinig; tamelijk; (heel) veel).

Variabelen als neerwaartse retrospectieve *economische mobiliteit*, geblokkeerde *sociale mobiliteitskansen* en gevoelens van *in de steekgelaten worden door overheid* vormen het vijfde blok in ons model. De eerste twee worden hier gemeten, in het verlengde van Wimmers hypothesen. Het betreft hier telkens een afzonderlijke variabele: de perceptie van de inkomensevolutie de afgelopen vijf jaar (gelijkgebleven, (sterk) vooruit, (sterk) achteruit) en perceptie van de kans om vooruit te komen in de maatschappij (even goede kansen als anderen; betere kansen en minder goede kansen dan anderen). We gaan ervan uit dat mensen die dit soort percepties hebben de overheid en zijn sociaal vangnet hiervoor verantwoordelijk zouden kunnen achten.

Een zesde blok variabelen wordt gevormd door attitudes die dicht aanleunen bij het concept van anomie maar ons inziens daarvan te onderscheiden attitudes vormen. *Reflexieve onzekerheid* verwijst naar het onvanzelfsprekende karakter van het dagelijkse leven als gevolg van de confrontatie met een enorme veelheid van handelingsmogelijkheden (Giddens, 1990; 1991; Beck, 1986; Bauman, 1991; 1998). In de hedendaagse 'decisionistische' of 'geïndividualiseerde' leefwereld krijgt het alledaagse leven en de vormgeving van het zelf het karakter van een reflexief experiment (Giddens, 1991: 173-174). De persoonlijke toekomst blijkt contingent – niet noodzakelijk en open (Laermans, 1993). Individuen moeten hun eigen biografie uitschrijven en hun eigen levensloop voortdurend uittekenen op alle maatschappelijke domeinen (Beck, 1990). Men is genoodzaakt te leren anticiperen op aanhoudende veranderingen in een open en complexe omgeving. Deze beslissings- en keuzevrijheid betekent evenwel omgaan met groeiende onzekerheid (Bauman, 1998). Leven onder condities van (schijnbaar ongelimiteerde) vrijheid leidt namelijk tot een onophoudelijke confrontatie met risico's en het bewustzijn van niet gekozen keuzemogelijkheden. Kiezen is altijd verliezen. Een keuze houdt altijd 'niet-keuzen' in. Deze ambivalentie en onzekerheid worden gemeten door vier uitspraken over de ingewikkeldheid van de werkelijkheid en de onzekerheid hoe te handelen en te denken: niet meer weten wat te denken omdat alles tegenwoordig zo ingewikkeld is (*complexiteit*), het steeds minder weten wat te denken over belangrijke kwesties (*ambivalentie*), het steeds moeilijker hebben om keuzen te maken (*reflexiviteit*), het lijkt wel of er geen eenvoudige oplossingen zijn voor vele sociale problemen (*onvanzelfsprekendheid*). Het construct drukt een persoonsbetrokken onzekerheid uit, als gevolg van (1) een reflexieve benadering van het eigen handelen en (2) het bewustzijn van de contingentie van de sociale werkelijkheid.

Het concept *internal locus of control* omvat de individuele verwachting dat het persoonlijke handelen en het eigen gedrag een bepalende invloed hebben op bedoelde toekomstige resultaten (Rotter, 1965; 1975). In een samenleving, die in aanzienlijke mate een keuzevrijheid van het individu of minstens de capaciteit om zich aan voortdurend wijzigende omstandigheden aan te passen veronderstelt, komen tal van verwachtingen echter meermaals in botsing met de (materiële) mogelijkheden en de handelingsruimte waarover mensen beschikken. De feitelijke beslissingsvrijheid en de concrete manier waarop individuen binnen hun leefwereld (kunnen) handelen worden namelijk ten gronde bepaald door de sociaal gelaagde structuur van ongelijke verdeling van sociaal, cultureel en economisch kapitaal. Snelle veranderingen en gemediatiseerde verwachtingen staan zo haaks op de feitelijke mogelijkheden van bepaalde strata. Een 'nieuwe' ongelijkheid doemt op die een voedingsbodemp voor gevoelens van groeiende machteloosheid kan vormen. De mate van gevoelens van controle op zijn directe omgeving wordt gemeten met drie items die nagaan in welke mate men invloed heeft op de eigen gewenste persoonlijke toekomst: altijd veel bereiken als men zijn best doet (*inzet*), het gevoel veel invloed te hebben op de dingen (*invloed*) en alles helemaal in de hand hebben (*controle*).

Economische onzekerheid meet de toekomstverwachtingen met betrekking tot de eigen sociaal-economische positie. Dit construct wordt geoperationaliseerd aan de hand van drie items die de perceptie van de evolutie van het eigen economische kapitaal bevragen: zich minder luxe kunnen veroorloven (*luxe*), verlies van werk of inkomen (*verlies*) en financiële zorgen zullen toenemen (*zorgen*).

Bij het concept *maatschappelijke gevoelens van discriminatie* verschuift de referent bij de evaluatie van de eigen maatschappelijke positie naar externe actoren of systemen, waarbij de ervaren, opgemerkte ongelijkheid door middel van een vergelijken van relatieve posities wordt begeleid door een evaluatie in termen van legitimiteit en rechtvaardigheid. Maatschappelijke discriminatie wordt opgevat als perceptie van feitelijke of vermeende differentiële groepsbehandeling. De discriminatieschaal wordt geconstrueerd aan de hand van vier items die een benadeling van de eigen groep ten aanzien van ‘andere’ groepen in verband met politiecontroles (*politie*), behandeling door overheid (*overheid*) en bedrijfsstrategieën in situaties van economische crisis (*bedrijf*) uitdrukken.

Deze groep van attitudes lijkt ons gegeven de voorgaand besproken theorieën afhankelijk te zijn van de objectieve context variabelen – inclusief cultureel kapitaal, de mate van levensbeschouwelijke betrokkenheid, het sociaal – en politiek kapitaal en (de subjectieve ervaring van) de mate van sociaal-economische mobiliteit.

Als laatste blok ter verklaring van ethnocentrisme wensen we de perceptie van de concrete woonomgeving in te brengen. In welke mate men vindt dat de *leefsituatie in de buurt* verslechterd, ongewijzigd of verbeterd is gedurende de laatste jaren en in hoeverre respondenten zich ‘s avonds *veilig of onveilig voelen* in de eigen buurt. Elementen die veelvuldig worden aangehaald, met een positie tussen persoonlijke kenmerken en ethnocentrisme.

De afhankelijke variabele, de *outgroup-dimensie van ethnocentrisme*, wordt gevormd door drie uitspraken over vreemdelingen: het niet vertrouwen van migranten in het algemeen (*vertrouwen*), het zich bedreigd voelen in de tewerkstelling (*bedreiging*) en de verantwoordelijkheid van migranten in de criminaliteitstoename (*criminaliteit*). De negatieve instelling tegenover een ‘andere’ sociale groep of outgroup vormt het onderzochte construct.

Toetsing van de invloed van de subjectieve dimensie van integratie (naar analogie van het ‘anomie-model’) en van een achterliggend construct ‘sociaal kapitaal’.

We kijken eerst via een meetmodel of de vier constructen van de subjectieve dimensie van integratie – internal locus of control, reflexieve onzekerheid, economische onzekerheid en maatschappelijke discriminatie – al dan niet gereduceerd kunnen worden tot één onderliggend construct, (deels) in navolging van het traditionele gebruik van het concept anomie. En zo ja of dit ook theoretisch te verantwoorden is.

In het gepresenteerde meetmodel (tabel 1) worden de indicatoren van de besproken theoretische concepten via een confirmatorische factoranalyse met LISREL 8.30 gezamenlijk en tegelijkertijd in een globaal meetmodel getoetst (Jöreskog & Sörbom, 1993). Een beschouwing van de ladingen laat met uitzondering van het construct machteloosheid hoge waarden zien – de meeste factorladingen zijn groter dan 0.60. Dit weerspiegelt zich in de substantiële verklaarde variantie van elk van de indicatoren door de achterliggende factoren. Het was verder niet nodig om kruisladingen noch gecorreleerde residuvarianties in het model op te nemen. Theoretische specificiteit en strikt afgebakende

betekenisvolle concepten – met als gevolg minder geldigheid of een beperktere reikwijdte van de concepten – werden in het ‘zuiver’ meetmodel nagestreefd.

Theoretisch gezien zijn vooral de relatief lage correlaties tussen de latente variabelen opmerkelijk. Een bewijs te meer dat we met empirisch en theoretisch onderscheiden constructen te maken hebben, die niet meer zo makkelijk tot een beperkter aantal concepten gereduceerd kunnen worden. Ondanks deze lage samenhangen was een meetmodel met een algemene achterliggende tweede-orde-factor voor de vier ‘verklarende’ factoren evenwel randsignificant (passingsmaten: $X^2=182.12$; $df=61$; $RMSEA=0.052$; $RMR=0.050$; $GFI=0.96$). Blijkbaar maken de vier geconstrueerde concepten mogelijk toch deel uit van een achterliggend algemeen concept. Klassiek zouden sommigen hier van ‘anomie’ durven gewagen, maar we stelden eerder reeds dat we dit een te duister en diffuus begrip vinden. Voorlopig interpreteren we dit als een subjectieve ervaring van uitsluiting als mogelijk onderliggend construct. Gezien de lage correlaties tussen de latente variabelen en omwille van de boven aangehaalde theoretische redenen – een terughoudendheid om alles op één op hoop gooien als we de samenhang niet inhoudelijk kunnen duiden – verkiezen we echter de variabelen als elk op zichzelf staande te benaderen.

Als we een blik werpen op de samenhangen tussen ‘outgroup’ (etnocentrisme) en de vier andere factoren, dan zien we dat deze negatieve gevoelens ten aanzien van vreemdelingen gepaard gaan met een gevoel van machteloosheid, reflexieve onzekerheid, sociaal-economische onzekerheid en gevoelens van discriminatie. Het structurele model met ‘outgroup’ als afhankelijke variabele geeft aan dat bijna 17% van de variantie van de ‘outgroup’-factor door de vier factoren wordt verklaard.

Tabel 1 : Meetmodel voor de vijf constructen

Geobserveerde variabelen	Latente variabelen: gestandaardiseerde coëfficiënten (factorladingen)					Betrouwbaarheid R^2
	Internal locus of control	Reflexieve of onzekerheid	Economische onzekerheid	Discriminatie	Negatief t.a.v. migranten	
<i>Inzet</i>	0.61	--	--	--	--	0.37
<i>Invloed</i>	0.45	--	--	--	--	0.20
<i>Controle</i>	0.68	--	--	--	--	0.46
<i>Complexiteit</i>	--	0.72	--	--	--	0.51
<i>Ambivalentie</i>	--	0.82	--	--	--	0.67
<i>Reflexiviteit</i>	--	0.81	--	--	--	0.66
<i>Onvanzelfsprekendheid</i>	--	0.66	--	--	--	0.44
<i>Luxe verlies</i>	--	--	0.73	--	--	0.53
<i>inkomen/werk</i>	--	--	0.68	--	--	0.46
<i>Financiële zorgen</i>	--	--	0.91	--	--	0.82
<i>Politie</i>	--	--	--	0.58	--	0.34
<i>Overheid</i>	--	--	--	0.83	--	0.69
<i>Bedrijf</i>	--	--	--	0.70	--	0.50
<i>Vertrouwen</i>	--	--	--	--	0.89	0.80

<i>Bedreiging</i>	--	--	--	--	0.81	0.65
<i>Criminaliteit</i>	--	--	--	--	0.77	0.59
<i>Correlaties tussen latente variabelen</i>	Internal locus of control	Reflexieve onzekerheid	Economische onzekerheid	Discriminatie	Negatief migranten	t.a.v.
Internal locus of control	1					
Reflexieve onzekerheid	0.16	1				
Economische onzekerheid	0.34	0.29	1			
Discriminatie	0.06	0.26	0.30	1		
Negatief migranten t.a.v.	-0.15	0.25	0.15	0.29	1	
Passingsmaten: $X^2 = 212.13$; $df = 94$; $RMSEA = 0.045$; $RMR = 0.046$; $GFI = 0.96$						

In het onderzoek wordt het *sociaal kapitaal* via uiteenlopende indicatoren gemeten. Ten eerste of men al dan niet lid is van een vereniging, en zo ja, van één of meerdere soorten verenigingen. Ten tweede werd gepeild naar de mate van sociale contacten met de nabije omgeving (nooit of zelden; tot éénmaal per week; meerdere malen per week of meer). Via vier variabelen wordt nagegaan hoe frequent men een praatje maakt met burens, bezoek krijgt of op bezoek gaat bij familie, persoonlijk contact heeft met vrienden of kennissen en hoe vaak men activiteiten buitenshuis samen met anderen doet. Ten derde werd ook vakbondslidmaatschap bevraagd. Met een confirmatorische factoranalyse werd nagekeken of voorgaande variabelen één onderliggend construct ‘sociaal kapitaal’ representeren. Het resultaat is negatief ($X^2=116,46$; $df=9$; $p=0.000$; $RMSEA=0.113$). In tweede instantie werd gepoogd om ‘persoonlijke’ relaties met burens, familie en vrienden enerzijds en ‘inbedding in sociale kaders’ (activiteiten buitenshuis, vakbondslidmaatschap en verenigingsleven) anderzijds in een tweefactorenmodel te passen. Wederom bleek het model niet te fitten ($X^2=56,93$; $df=8$; $p=0.000$; $RMSEA=0.081$). Zelfs na weglating van een aantal indicatoren bleek er geen statistisch-wetenschappelijk aanvaardbaar ‘sociaal kapitaal’ construct uit te tekenen. Om die reden besloten we dan ook om alle indicatoren afzonderlijk in de analyse op te nemen.

Toetsing van een globaal verklarend model

De stapsgewijze causale analyse met de verschillende (blokken van) onafhankelijke variabelen doet ons inziens zowel recht aan (aspecten van) de objectieve leefsituatie als aan de subjectieve belevingen. Omwille van beheersbaarheid en het immense aantal onafhankelijke variabelen in het model wordt de LISREL-benadering verlaten voor een multiële regressie-analyse. Aangezien de te verklaren variabele ‘etnocentrisme’ quasi-metrisch is, kan een meervoudige regressie-analyse toegepast worden, waarbij de n klassen van de categorische variabelen als $n-1$ dummy’s gecodeerd worden waarbij telkens een klasse als referentiecategorie fungeert (McClendon, 1994: 208). De sterkte van de relatie tussen het behoren tot een categorie van een verklarende variabele en een te verklaren variabele wordt weergegeven door

de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten, die uitdrukken met welke proportie de score van de te verklaren variabele toeneemt of afneemt (uitgedrukt in eenheden standaardafwijking) indien de respondent tot de beschouwde categorie behoort en niet tot de referentiegroep – alle overige categorieën constant blijvend (McClendon, 1994: 211). Tabel 2 bevat de gestandaardiseerde partiële regressiecoëfficiënten (β 's) m.b.t. de verklarende variabelen. De β 's hebben het voordeel dat ze onderling vergeleken kunnen worden, waardoor een oordeel over het belang van de effecten mogelijk is.

Tabel 2: Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (β 's) met 'negatieve houding t.a.v. migranten' als afhankelijke variabele

Man Ref. Vrouw	.02	.03	.03	.06	.05	.04	.06
Opleiding laag Opleiding hoog Ref. Opleiding midden	.15**** -.21****	.13**** -.21****	.13*** -.21****	.08** -.18****	.08* -.18****	.06 -.17****	.07 -.17****
Leeftijd	.14****	.11**	.09*	.05	.07	.06	.04
Werkloos Werkend Ref. noch werkend noch werkloos		.06 -.04	.05 -.05	.06 -.05	.05 -.03	.02 -.03	.03 -.03
Laag inkomen Hoog inkomen Ref. Middelmatig inkomen		.03 -.01	.03 -.01	.03 -.01	.04 -.02	.02 .00	.05 .03
Geen levensbeschouwing Vrijzinnig Anders kerkelijk Kerkelijk Kerks Ref. Randkerkelijk			-.04 -.06* -.10***	-.05 -.06 -.09***	-.06* -.07* -.10***	-.05 -.07* -.07*	-.03 -.08* -.05 -.03 -.03
Lid vakbond Ref. Geen lid van vakbond				-.03	-.02	-.03	-.02
Lid van geen vereniging Lid van meerdere soorten verenigingen Ref. lid van één soort vereniging				.02 -.05	.02 -.04	.02 -.08*	.01 -.12**
Contact burens laag Contact burens hoog Ref. Contact midden				-.01 .03	-.00 .02	-.03 .02	-.07 .01
Contact familie laag Contact familie hoog Ref. Contact midden				.01 .10***	.01 .06*	.03 .02	.02 .00
Contact vrienden laag Contact vrienden hoog Ref. Contact midden				-.03 -.09**	-.05 -.08**	-.08* -.10**	-.06 -.11**
Activiteiten buitenshuis laag Activiteiten buitenshuis hoog Ref. Activiteiten midden				.02 -.02	.01 -.02	-.01 -.01	-.03 .01
Geen politieke belangstelling Weinig politieke belangstelling Veel politieke belangstelling Ref. matige politieke belangstelling				.07* .02 -.05	.09** .01 -.07*	.08 -.01 -.03	.09* .00 -.03

Perceptie inkomensevolutie laatste 5 jaar:

Geslacht blijkt geen significante invloed te hebben. Leeftijd daarentegen heeft een uitgesproken significant effect op negatieve houding. Hoe ouder de Antwerpse respondenten hoe meer uitgesproken de negatieve houding ten aanzien van migranten.

Economisch kapitaal, geoperationaliseerd in beroepsstatus (werkende of werkloos) en gezinsinkomen (laag, midden, hoog) blijkt, ingebracht als ons tweede blok variabelen, geen additioneel effect te hebben op de houding ten aanzien van de migranten. Dit duidt erop dat – althans in Antwerpen – de negatieve gevoelens ten aanzien van migranten niet exclusief terug te voeren zijn op economische kwetsbaarheid, maar (relatief) gelijkmatig verspreid zijn over de volwassen bevolking eens men rekening houdt met leeftijd en opleiding.

In tegenstelling tot onderzoek van Billiet & Loosveldt (1998) is er opmerkelijk genoeg geen negatief verband met sterkere levensbeschouwelijke betrokkenheid, onze variabele ingebracht als het derde blok. Kerkelijken en kerksen verschillen niet significant van randkerkelijken met betrekking tot houding ten aanzien van migranten. Intense kerkelijke betrokkenheid heeft voor de Antwerpse populatie bijgevolg geen milderend effect voor deze attitude. Anderskerkelijken kenmerken zich daarentegen wel door een minder negatieve houding ten aanzien van *outgroups*. Vermoedelijk is hier de kleine protestantse Antwerpse gemeenschap verantwoordelijk voor. Haar lange traditie van steun aan immigranten en asielzoekers wordt hier waarschijnlijk in weerspiegeld.

Komen we dan aan het blok van de met *sociaal kapitaal* gerelateerde indicatoren. In tegenstelling tot Putnams thesis in ‘Bowling alone’ kennen respondenten die ingebed zijn in meerdere (soorten) *verenigingen* geen lager niveau van negatieve houding. Evenmin is het zo dat diegenen die geen lid zijn van verenigingen een hoger niveau zouden kennen van negatieve houding ten aanzien van migranten². Verder hebben *lidmaatschap van vakbond*, het al dan niet (veel) contact hebben met *buren*, het al dan niet veel *activiteiten buitenshuis* ondernemen samen met anderen en het al dan niet hebben van politieke interesse, geen invloed op de negatieve houding ten aanzien van migranten. Deze bevindingen plaatsen vraagtekens bij de sociaal kapitaal these rond het belang van participatie in het verenigingsleven (Elchardus, Hooghe & Smits, 2000) en sociale inbedding in de buurt. Dat deze zouden leiden tot een betere aanvaarding van de ‘anders zijnde’ medeburgers wordt met ons model en de Antwerpse data niet bevestigd.

Met betrekking tot de verklaring van ethnocentrische attitudes aan de hand van sociaal kapitaal lijken ‘sterke bindingen’ (familiebanden, vriendschappen) meer van belang. Hoewel dit niet steeds is zoals verwacht. De mate van contact met vrienden is significant. Hoe meer contacten met vrienden hoe lager de negatieve houding ten aanzien van migranten. De hypothese dat contact met vrienden functioneert als sociaal vangnet voor identitaire angsten en een rem op ethnocentrisme vormt wordt hierdoor gesteund. Nochtans houdt de hypothese dat *strong ties* sowieso leiden tot minder ethnocentrisme, niet staande. Vele contacten met de familie leiden tot een hogere mate van negatieve houding ten aanzien van migranten. Een hypothese ter verklaring zou er in kunnen bestaan dat een zeer hoge familiale cohesie het ingroup gevoel verhoogt en als gevolg daarvan het negatieve outgroup zou versterken. De homogene familie als hoeksteen van de homogene ‘natie’ als het ware.

Perceptie van neerwaartse retrospectieve *economische mobiliteit* (inkomensverlies de laatste vijf jaar) en geblokkeerde *sociale mobiliteitskansen* in vergelijking met anderen blijken, als variabelen in het vijfde blok ingebracht, geen significante invloed te hebben op de houding ten aanzien van migranten. Gevoelens van *in de steek gelaten* te worden *door de overheid* daarentegen wel. Zij die nooit of zelden zulke gevoelens hebben, kennen een significant positievere houding ten aanzien van

migranten. Merk op dat er geen significant verschil is tussen zij die soms zulke gevoelens hebben of ze vaak hebben.

Gecontroleerd voor alle voorgaand besproken variabelen blijken, met uitzondering van ‘*reflexieve onzekerheid*’, de opgenomen samengestelde variabelen die verwijzen naar ‘ervaringen van desintegratie’ en perceptie van de onmiddellijke leefomgeving, een significante directe bijdrage te leveren aan de verklaring van de outgroupdimensie van de ethnocentrismeattitude. Ethnocentrisme als een soort van identitaire verdedigingsreflex (zie Wimmer, 2000) in een snel veranderende buurt en wereld wordt daarenboven ondersteund door de andere samenhangen. Zo blijken diegenen die zich machteloos (*internal locus of control*) voelen om de werkelijkheid naar hun hand te zetten, diegenen die veronderstellen *in de nabije toekomst economisch achteruit dreigen te gaan* (zie Wimmer, 2000) en diegenen die zich door belangrijke maatschappelijke instellingen zoals overheid, politie en bedrijfs wereld *gediscrimineerd* voelen meer ontvankelijk voor negatieve gevoelens van outgroups te zijn. Algemene angst voor het verlies van sociale status, en economische standing of identitair prestige in combinatie met een gevoel van uitsluiting en maatschappelijke desintegratie – *in casu* geen invloed op de sociale werkelijkheid te kunnen uitoefenen – vormen de ultieme mix voor de negatieve stigmatisering van migranten. Een significant netto-effect van reflexieve onzekerheid op ethnocentrisme ontbreekt. Dit is al bij al wellicht niet zo verwonderlijk (maar wel in strijd met hypothesen van Billiet & Loosveldt, 1998) gezien ambivalente gevoelens over de complexiteit van de veranderde maatschappij evenzeer gepaard kunnen gaan met een ‘open’ blik. Het probleem stelt zich dus niet zozeer bij de beleefde complexiteit van de maatschappij als dusdanig.

Van de als laatste blok ingebrachte variabelen blijken ‘gepercipieerde’ veranderingen in de woonomgeving, de (vermeende) *verslechtering van de leefsituatie in de buurt* en *onveiligheidsgevoelens* samen te hangen met ethnocentrische houdingen. Deze effecten komen naar voren gecontroleerd voor zowel de subjectieve als de objectieve dimensie van integratie in de samenleving. Een verstoring van de ‘vanzelfsprekende’ machtsbalans in de buurt of de ‘normale’ leefsituatie lijken een voedingsbodem voor etnisch geladen spanningen en gevoelens te zijn.

Tot slot moet opgemerkt worden dat de proportie verklaarde variantie van de variabele ‘ethnocentrisme’ op basis van de besproken onafhankelijke variabelen 21% à 26% bedraagt. Dat is relatief gezien niet slecht maar kan uiteraard stukken beter. Slechts een fractie van de werkelijkheid wordt verklaard aan de hand van het geponeerde verklaringsmodel. Als we enkel onze vier constructen van de subjectieve dimensie van integratie – *internal locus of control*, *reflexieve onzekerheid*, *economische onzekerheid* en *maatschappelijke discriminatie* – hanteren, hebben we een bijna even goed (of, zo u wil, een nog iets slechter) resultaat. Het betreft hier wel een latent model en het is algemeen geweten dat latente modellen hogere verklarende kracht hebben. Dat model lijkt dus een stuk spaarzamer maar is daarom niet noodzakelijk informatiever. Het belangrijke effect van onderwijs dat we terugvonden in het alternatieve model wordt er bijvoorbeeld verhoud. In ons alternatieve model komt de verklarende kracht van reflexieve onzekerheid bovendien te vervallen en treden naast opleiding en leeftijd, ook gevoelens van in de steek gelaten worden door de overheid, het gevoel van controle over zijn eigen leven (*locus of control*), maatschappelijke discriminatie, beleving van de leefsituatie van de buurt, en (on)veiligheidsgevoel naar voren die een (relatief) sterk effect op negatieve houding hebben. Minder sterk maar significant zijn levensbeschouwing, contacten met familie en contacten met vrienden als onafhankelijke determinanten. Reflexieve onzekerheid verdwijnt uit het plaatje door opleiding, gezien de grote mate van samenhang met het opleidingsniveau ($r = -0.33$). Interessant is dat er een direct effect

blijft van de andere attitudes ondanks het inbrengen van de andere variabelen. Zonder één centraal concept als tussenliggend niveau te moeten verkiezen - sociaal kapitaal of anomie/attitudes – kunnen beide verklarende invalshoeken in confrontatie met de empirische data in één model gehandhaafd worden. Zij het dat ze beide opgesplitst dienen te worden in afzonderlijke componenten en dat overkoepelende diffuse ‘catch all’ concepten vermeden dienen te worden. Bij dit alles blijft er dus ook een directe invloed van onderwijsniveau aanwezig.

Deze tentatieve exercitie – kapitaliserend op een weliswaar uitgewerkte theorie, maar ook op het geformuleerde causaal model en op de Antwerpse grootstedelijke data – levert een aantal interessante bevindingen op, maar mag zeker niet gezien worden als een pasklaar afgerond verklaringmodel. Dat was ook niet de bedoeling. Een verdere verfijning van de theorieën zijn noodzakelijk. Causale linken waar nu relatief snel overheengegaan werd, dienen beter gemotiveerd te worden. Enkele (sub)hypothesen zouden nog verder onderzocht moeten worden. En ‘last but not least’, hertoetsing op nieuwe andere data is noodzakelijk. Voor een echt alternatief goed sluitend verklaringmodel is het nog te vroeg. Toch kunnen er voorzichtig een aantal gevolgtrekkingen uit de exercitie geformuleerd worden.

Conclusie en discussie

Het lag in onze bedoeling de houdbaarheid van de stelling na te gaan dat de mate van integratie en participatie in de samenleving voor de Vlaming van invloed zal zijn op de houdingen die de Vlaming ontwikkelt ten aanzien van etnische minderheden (etnocentrisme). Het cultureel kapitaal (Bourdieu, 1992) dat de Vlaming al dan niet bezit en zijn sociaal-economische positie, zou daarbij bepalend geacht worden voor zijn integratie en participatie. Integratie en participatie vormen met andere woorden een interveniërende variabele tussen cultureel kapitaal en sociaal economische positie aan de ene kant en etnocentrisme of de houding tegenover etnische minderheden aan de andere kant. In dit stuk wilden we, aan de hand van inzichten uit de (internationale) sociaal-wetenschappelijke literatuur, de houdbaarheid van deze redenering theoretisch verder onderzoeken (en eventueel empirisch toetsen). Daarbij kwamen we onvermijdelijk uit op tradities die eveneens een interveniërend concept (als sociaal kapitaal of anomie) als draaischijf hanteren. We merkten dat het interessante perspectieven zijn waarmee een mooi conceptueel verhaal over verklaringen voor etnocentrisme te vertellen valt, waarvan we uit de literatuur weten dat die ook elk met de nodige aannames op zichzelf tot op zekere hoogte empirisch hard te maken zijn. Een kernprobleem bleek echter te zijn dat verklaringmodellen die of sociaal kapitaal, anomie of integratie (als globale term voor een cluster van attitudes) als draaischijf hanteren, niet tegelijkertijd met elkaar te combineren vallen, wegens overlappend. Er moet telkens een keuze gemaakt worden tussen een benadering die de klemtoon hetzij legt op een ‘objectieve’ vorm van participatie (sociaal kapitaal, integratie) hetzij op een cluster van attitudes (anomie, integratie) de ‘subjectieve’ vorm van participatie. We suggereerden dat een reeks factoren die enerzijds verband houden met elementen van de objectieve, feitelijke leefsituatie (positionering in verschillende maatschappelijke subsystemen en mate van participatie) of anderzijds verband houden met de subjectieve beleving van de leefsituatie (een set van attitudes en de beleving van de ‘objectieve’ wereld rondom) *samen en op gelijk niveau* in een verklaringmodel betrokken zouden kunnen worden. Die invalshoek voor het opbouwen van een verklaringmodel voor etnocentrisme, wensten we bij wijze van verkenning ook gedeeltelijk

confronteren met nieuw empirisch materiaal dat verzameld werd in Antwerpen om zo te proberen nagaan in hoeverre een dergelijke benadering staande te houden valt en perspectieven biedt.

Onze oefening heeft niet als doel een perfect en helemaal afgerond verklaringsmodel voor negatieve houding ten aanzien van migranten op te leveren. Toch kunnen er voorzichtig een aantal gevolgtrekkingen uit de exercitie gedistilleerd worden. Inhoudelijk kan bijvoorbeeld gesteld worden dat er niet *per se* nood is aan – en het ook niets steeds empirisch aanvaardbaar is om dit te proberen – zeer algemene complexe concepten als interveniërende fenomenen ter verklaring van ethnocentrisme. Om verder te komen in het verklaren van ethnocentrisme lijkt het ons noodzakelijk om ruimte te creëren voor meer herkenbare enkelvoudige concepten, waarvan de onderlinge band theoretisch gespecificeerd wordt. Deelaspecten van of aspecten aanleunend bij deze globale effecten – contacten met vrienden en familie; locus of control, maatschappelijke discriminatie, economische onzekerheid – blijken samen *maar* toch als op zichzelf staande fenomenen een betekenisvolle bijdrage te kunnen leveren aan de verklaring van ethnocentrisme. Het begrip van wat dit werkelijk betekent, stijgt duidelijk uit boven diffuse begrippen als sociaal kapitaal en anomie. Dit zou kunnen betekenen dat wie wil ingrijpen op het niveau van ethnocentrisme kan proberen op deze fenomenen *op zichzelf* invloed uit te oefenen. Dat kan als een ietwat duidelijkere boodschap gelezen worden door beleidsmakers en maatschappelijke actoren. De bomen komen als het ware weer uit het bos te voorschijn.

Dit levert dan ook inhoudelijk een aantal bevindingen op ter discussie. Lidmaatschap van meerdere verenigingen leidt in tegenstelling tot de gangbare opvattingen niet tot positievere gevoelens ten aanzien van minderheden. Inbedding in de buurt en betrokkenheid op de politiek al evenmin. Ethnocentrisme is duidelijk geen lage klasse fenomeen (meer) aangezien werkzoekend of niet en laag of hoog inkomen niet relevant blijken ter verklaring van het fenomeen. Gevoelens van in de steek gelaten worden door de overheid en gevoelens van maatschappelijke discriminatie versterken daarentegen significant de negatieve gevoelens. Hetzelfde kan gezegd worden over in de toekomst verwachte economische onzekerheid. Beide effecten gelden bovendien onder controle van belangrijke achtergrondkenmerken. Persoonlijke ‘empowering’ – het individu greep op zijn omgeving laten krijgen – daarentegen blijkt boven op onderwijsniveau uitermate belangrijk in de bestrijding van ethnocentrisme. Tot slot blijkt – en dit is misschien uitsluitend een grootstedelijk fenomeen – dat de perceptie van de evolutie van de kwaliteit van de buurt waarin men woont en het subjectief gevoel van (on)veiligheid een significant effect hebben op de houding tegenover minderheden. Resultaten die aangeven dat de overheid wel degelijk over een aantal handvaten beschikt om een beleid te voeren ter bestrijding van het ethnocentrisme.

Referenties

- Abts, K. (2000) *Evaluatie veldwerkfase survey-onderzoek ‘Antwerpenaren en hun stad’: steekproeftrekking, Interviews, non-respons en representativiteit*. Brussel: IPSoM-K.U.Brussel bulletin. (1999) 2000/2, 35 p.
- Abts, K. & M. Swyngedouw. (1999) Codeboek bij het survey-onderzoek ‘Antwerpenaren en hun stad’, Brussel: K.U.Brussel, IPSoM-bulletin 1999/1.
- Ballibar, E. & Wallerstein, I. (1988) *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*. London: Verso.
- Bauman, Z. (1991) *Modernity and ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

- Bauman, Z. (1998) *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*. Amsterdam: Boom.
- Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in ein andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Berry, J. & Sam, D. (1996) 'Acculturation and adaptation' in Berry, J., Segall, M. & Kagitcibasi, C. (red.) *Handbook of cross-cultural psychology. Social Behaviour and applications*. Boston: Allyn, Bacon.
- Billiet, J., Carton, A. & Huys, R. (1990) *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek van Belgen tegenover migranten*. Leuven: Departement Sociologie.
- Billiet, J. & Loosveldt, G. (1998) 'De houding tegenover migranten en het stemgedrag in Vlaanderen. Evolutie tussen 1989 en 1995 en een verklaringsmodel', pp.95-118 in Swyngedouw, M., Billiet, J., Carton, A. & Beerten, R. (red.) *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco.
- Billiet, J., & M. Swyngedouw. (1995) De keuze tussen groen en extreem rechts in Vlaanderen. Sporen van een nieuwe breuklijn. *Res Publica* 37:247 - 261.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D. (1988) *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday*. London: Sage.
- Blommaert, J. & Verschueren, J. (1992) *Het Belgische migrantendebat*. Antwerpen: Ipra.
- Blommaert, J. & Martens, J. (1999) *Van Blok tot Bouwsteen. Een visie voor een lokaal migrantenbeleid*. Leuven: Epo.
- Bourdieu, P. (1989) *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam: Van Genneep.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1992) *Réponses. Pour une anthropologie réflexive*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1998) *Contre-feux*. Paris: Liber.
- Bovens, M. (1991) 'Burgerschap of burgerzin?', *Beleid & Maatschappij*, (3): 113-114.
- Brubaker, R. (1990) 'Immigration, Citizenship and the Nation-State in France and Germany: A Comparative Historical Analysis', *International Sociology*, 5 (4): 379-407.
- Byrne, D. (1999) *Social exclusion*. Buckingham: Open University.
- Carton, A. (1999) *Selectie, training en evaluatie van interviewers binnen een interviewernetwerk*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Castles, S. (1987) *Migration und Rassismus in Westeuropa*. Berlin: Express Edition.
- Cohen, P. (1991) 'Wir hassen die Menschen, oder: Antirassismus und Antihumanismus', pp.311-336 in Bielefeld, U. (red.) *Das Eigene und das Fremde. Neuer Rassismus in der Alten Welt?* Hamburg: Junius.
- Decoster, K. (2000) *Sociaal kapitaal voor politicologen: een contradictio in terminis?* PSW-Paper 4, Departement Politieke en Sociale Wetenschappen. Antwerpen: UIA.
- Deslé, E. & Martens, A. (1992) *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel: VUBPress.
- Dijk, Van T. (1993) *Elite discourse and Racism*. Newbury Park: Sage.
- Dollard, J. (1936) *Caste and Class in a Southern Town*. Yale.
- Elchardus, M., Hooghe, M. & Smits, W. (2000) *Tussen burger en overheid. Een onderzoeksproject naar het functioneren van het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Oorzaken en gevolgen van middenveldparticipatie. Samenvatting van de onderzoeksresultaten*. Brussel: VUB.
- Engbersen, G. & Gabriëls, R. (1995) *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Meppel: Boom.
- Essed, P. (1992) *Alledaags Racisme*. Baarn: Ambo.
- Féher, F. & Heller, A. (1994) 'Natlurization or Culturalization?', pp. 149-186 in Bauböck, R. (red.) *From Aliens to Citizens. Redefining the Status of Immigrants in Europe*. Avebury: Aldershot.
- Fuchs, D., Gerhards, J. & Roller, E. (1995) 'Nationalism versus Eurocentrism? The Construction of Collective Identities in Western Europe' in Martiniello, M. (red.) *Migration, Citizenship and Ethno-National Identities in the European Union*. Aldershot: Avebury.

- Gaspard, F. (1993) 'Racisme et nationalité', pp. 152-158 in Wiewiorka, M. (red.) *Racisme et modernité*. Paris: La Découverte.
- Giddens, A. (1990) *The Consequence of Modernity*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Gunsteren, H. van (1994) 'Four conceptions of citizenship', pp.36-48 in van Steenbergen, B. (red.) *The Condition of Citizenship*. London: Sage.
- Habermas, J. (1994) 'Citizenship and national identity', pp. 20-35 in van Steenbergen, B. (red.) *The Condition of Citizenship*. London: Sage.
- Hagendoorn, L. (1995) 'Intergroup biases in multiple group systems: the perception of ethnic hierarchies', *European Review of Social Psychology*, (6): 199-228.
- Hagendoorn, L. & Nekuee, S. (eds.) (1999) *Education and racism: a cross-national inventory of positive effects of education on ethnic tolerance*. Aldershot: Ashgate
- Hajnal, I. (1995) *Weight 2.1*. Leuven: K.U.Leuven.
- Hammar, T. (1990) *Democracy and the Nation-State. Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*. Aldershot: Avebury.
- Heisler, M. & Heisler, B. (1991) 'Citizenship - Old, New and Changing: Inclusion, Exclusion and Limbo for Ethnic Groups and Migrants in the Modern Democratic State', pp. 98-128 in J. Fijalkowski, H. Merckens & F. Schmidt (red.) *Dominant National Cultures and Ethnic Minorities*. Berlin: Free University of Berlin.
- Hofmann-Nowotny, H. (1973) *Soziologie des Fremdarbeiterproblems. Eine theoretische und empirische Analyse am Beispiel der Schweiz*. Stuttgart: Enke.
- Hooghe, M. (1999) 'Cumulatieve participatiepatronen en de democratiserende functie van het verenigingsleven. Het socialisatie- en betrokkenheidseffect van participatie aan vrijwillige verenigingen', *Sociale Wetenschappen*, 42 (3): 24-48.
- Jacobs, D. (1998) *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)*.Gent: Academia Press.
- Jacobs, D. & Maier, R. (1998) 'European Identity: Construct, Fact and Fiction', pp. 13-33 in Gastelaars, M. & de Ruijter, A. (red.) *A United Europe. The Quest for a Multifaceted Identity*. Maastricht: Shaker.
- Jacobs, D. (2000) 'Giving Foreigners the Vote: Ethnocentrism in Dutch and Belgian Political Debates', pp. 117-138 in ter Wal, J. & Verkuyten, M. (red.) *Comparative Perspectives on Racism*. Aldershot: Ashgate.
- Jacobs, D. & Swyngedouw, M. (2000) 'Een nieuwe blik op achtergestelde buurten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest', *Tijdschrift voor Sociologie*, 3: 197-227.
- Jacobs, M. (2000) 'Sociaal kapitaal, verenigingsleven en regionale geschiedenis', *Mores. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, 1 (3): 3-10.
- Jacobson, D. (1996) *Rights across Borders. Immigration and the Decline of Citizenship*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Jöreskog, K. & D. Sörbom. (1993) *Lisrel8: Structural equation modeling with the SIMPLIS command language*. Hillsdale: SSI.
- Kastoryano, R. (1996) *La France, l'Allemagne et leurs immigrés: Négocier l'identité*. Paris: Armand Collin.
- Kesteloot, C., Meert, H., Mistiaen, P., Savenberg, S. & Van der Haegen, H. (1997) *De geografische dimensie van de dualisering in de maatschappij. Overlevingsstrategieën in twee Brusselse wijken*. Rapport van het Instituut voor Sociale en Economische Geografie aan de KULeuven. Brussel: Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.
- King, G., Keohane, R., Sidney, V. (1994) *Desinging Social Inquiry. Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.

- Kymlicka, W. & Norman, W. (1994) 'Return of the Citizen: A survey of recent work on citizenship theory', *Ethics*, (104): 352-381.
- Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (1989) *Integratiebeleid. Een werk van lange adem*. Brussel: Inbel.
- Koninklijk Commissariaat voor het Migrantenbeleid (1990) *Voor een harmonische samenleving. Deel III: Feiten en toelichting van de voorstellen. Mei 1990*. Brussel: Inbel.
- Komter, A., Burgers, J. & Engbersen, G. (2000) *Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Laermans, R. (1993) *Vlaanderen: een scenario*. Structuurplan Vlaanderen.
- Layton-Henry, Z. (1990) *The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe*. London: Sage.
- Lindler, W. (1993) 'Migrationswirkungen, institutionelle Politik und politische Öffentlichkeit', pp. 147-164 in Kälin, W. & Moser, R. (red.) *Migrationen aus der Dritten Welt. Ursachen – Wirkungen – Handlungsmöglichkeiten*. Bern: Haupt.
- Marcuse, P. & van Kempen, R. (2000) *Globalizing Cities. A New Spatial Order?* Oxford: Blackwell Publishers.
- Marshall, T. (1963) *Sociology at the Crossroads and other essays*. London: Heineman.
- Martens, A. & Vervaecke, M. (1996) *Polarisation sociale dans les villes Européennes*. Paris: Anthropos.
- Martiniello, M. (1997) *Le multiculturalisme*. Paris: Fnsf.
- McAdam, D. (1982) *Political process and the development of black insurgency 1930-1970*. Chicago: Chicago University Press.
- McClelland, McKee J. (1994) *Multiple regression and causal analysis*. Itaca: Peacock Publishers Inc.
- Mouffe, C. (1992) *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community*. London: Verso.
- Nagel, J. (1994) 'Constructing ethnicity: Creating and recreating ethnic identity and culture', *Social Problems*, 41: 152-171
- Olzak, S. & Nagel, J. (1986) *Competitive ethnic relations*. New York: Academic Press.
- Olzak, S. (1993) *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Pelleriaux, K. & Elchardus, M. (1999) 'Verdraagzaamheid in Vlaanderen. Een onderzoek over de evolutie van het etnocentrisme', *Samenleving en politiek*, 6 (5): 32-39.
- Portes, A. (1995) *The economic sociology of immigration*. New York: The Russell Sage Foundation.
- Portes, A. (1998) 'Social capital: its origins and applications in modern sociology', *Annual review of sociology*, 24: 1-24.
- Putnam, R. (1993) *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rex, J. (1986) *Race and Ethnicity*. London: Open University Press.
- Roossens, E. (1989) *Creating ethnicity: The process of ethnogenesis*. Newbury Park: Sage.
- Rotter, J.B. (1966) Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs*, 80: 1-28.
- Rotter, J.B. (1975) Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement. *Journal of consulting and clinical psychology*, 43: 56-67.
- Sassen, S. (1990) *The global city*. Princeton: Princeton University Press.
- Sayad, A. (1991) *L'immigration. Les paradoxes de l'altérité*. Brussel: De Boeck Universiteit.
- Stewart, A. (1995) 'Two conceptions of citizenship', *British Journal of Sociology*, 46 (1): 63-78.
- Stokkom, B. van (1991) 'Modern burgerschap. Vormenden en eroderende krachten' in Cliteur, P., Van Gennip, P. & Laeyendecker, L. (red.) *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit*.

- Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving.* Amersfoort: Acco.
- Stolle, D. (1999) 'Onderzoek naar sociaal kapitaal. Naar een attitudinale benadering', *Tijdschrift voor Sociologie*, 20 (3-4): 247-281.
- Soysal, Y. (1995) *Limits of citizenship: Migrants and postnational membership in Europe*. Chicago: Chicago University Press.
- Swyngedouw, M. (1992) *Waar voor je waarden: de opkomst van Vlaams Blok en Agalev in de jaren tachtig*. Leuven: K.U.Leuven, sociologisch onderzoeksinstituut.
- Swyngedouw, M., Phalet, K. & Deschouwer, K. (1999) *Minderheden in Brussel. Sociopolitieke houdingen en gedragingen*. Brussel: VUBPress.
- Tajfel, H. & Turner, J.C. (1986) 'The social identity theory of ingroup behavior', pp. 7-24 in Worcheł, S. & Austin, W.G. (eds.) *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson Hall
- Taylor, C. & Moghaddam, F. (1984) *Theories of intergroup relations: international social-psychological perspectives*. New York: Praeger.
- Teulings, C. (1995) 'Solidariteit en uitsluiting: De keerzijden van een en dezelfde medaille', pp. 48-73 in Engbersen, G. & Gabriëls, R. (red.) *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Meppel: Boom.
- Verdery, K. (1994) 'Ethnicity, nationalism and state making: ethnic groups and boundaries past en future', pp. 35-58 in Vermeulen, H. & Govers, C. (red.) *The anthropology of ethnicity*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (1997) *Redelijk racisme. Gesprekken over allochtonen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wieviorka, M. (1996) 'Racisme et exclusion', pp. 344-353 in Paugam, S. (red.) *L'exclusion. L'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- Wimmer, A. (2000) 'Racism in Nationalised States: A Framework for Comparative Research', pp. 47-72 in ter Wal, J. & Verkuyten, M. (red.) *Comparative Perspectives on Racism*. Aldershot: Ashgate.
- Waege, H. & J. Billiet (1998) Individualisme: een kwestie bij de eeuwwende? in Bral, L. (red.) *Vlaanderen gepeild!* Brussel: ministerie van de Vlaamse gemeenschap.

¹ Dirk Jacobs is doctor in de Sociale Wetenschappen (U. Utrecht) en is werkzaam als doctor-assistent aan het Instituut voor Politieke Sociologie en Methodologie (IPSoM) van de K.U.Brussel.

Koen Abts is licentiaat in de Sociologie (K.U.Leuven) en gediplomeerde in de gespecialiseerde studies 'Quantitative Methods in the Social Sciences (K.U.Brussel). Hij is aspirant van het FWO-Vlaanderen aan het IPSoM-K.U.Brussel.

Karen Phalet is doctor in de Psychologie (K.U.Leuven) en is werkzaam als docent crossculturele psychologie aan de U. Utrecht en is onderzoeker aan het European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (Ercomer - U. Utrecht).

Marc Swyngedouw is doctor in de Sociale Wetenschappen (K.U.Leuven) en is werkzaam als professor Sociologie en Politieke Wetenschappen aan de K.U.Brussel en directeur van het IPSoM-K.U.Brussel. Hij is onderzoeksdirecteur-hoogleraar van het Interuniversitair Steunpunt Politieke Opinieonderzoek (ISPO) aan de K.U.Leuven.

² Merk op dat deze conclusie afhankelijk is van de plaats waar het concept 'lidmaatschap verenigingsleven' wordt ingepast in het causale padmodel. Wanneer gecontroleerd wordt voor alle in het causaal model opgenomen variabelen wordt het effect van 'lid van meerdere soorten verenigingen' significant en duidt het er op dat leden van verschillende verenigingen minder etnocentrisch zouden zijn. Het is nuttig om aan te duiden dat er in dit geval geschat wordt onder controle van alle andere variabelen opgenomen in het padmodel en dat de betreffende variabele als laatste in het causaal model gesitueerd zou zijn. Dit zou betekenen dat de causale orde wordt omgedraaid in vergelijking met de gangbare theorieën. Lidmaatschap van verenigingen zou dan het gevolg zijn van kenmerken zoals contacten met vrienden en familie, het zich (niet) machteloos voelen (locus of control), zich economisch (on)zeker voelen, zich (niet) in de steek gelaten voelen door de overheid, (geen) maatschappelijke discriminatie ervaren, zijn buurt (niet) zien verslechteren en zich (on)veilig voelen. Lidmaatschap vereniging zou dan een output variabele van al deze voorgaande variabelen zijn, wat manifest ingaat tegen de geformuleerde theorieën

die stellen dat lidmaatschap juist een (causale) input is, die onder andere democratische waarden stimuleert. Vandaar ook de plaats die de variabele toegekend kreeg in het padmodel.

Het significant effect van verenigingsleven in het gecompleteerde model (0.12) suggereert echter wel dat lidmaatschap van meerdere verenigingen een soort buffereffect heeft voor risicogroepen die door hun positie en attitudes vatbaar zijn voor ethnocentrisme.